

OSMANLI SİSTEMİNDEKİ ÇÖZÜLMENİN BİR FAKTÖRÜ OLARAK COĞRAFYA VE İKLİM

Celalettin VATANDAŞ*
Saniye VATANDAŞ**

Öz: Toplumların yaşam alanlarının belirlenmesinde ve ekonomik hayatın şekillenmesinde, dolayısıyla toplumsal tarihin seyrinde coğrafyanın önemli rolleri vardır. Coğrafyaya bağlı şekillenen iklim şartlarının bölgede yaşayan insanların fizyoloji ve psikolojilerini etkilemekle kalmayıp, zihniyetleri üzerinde de güçlü etkilere sahip olduğu İbn Haldun'dan beri bilinen ve hakkında bilimsel araştırmaların yapıldığı hususlardan birisidir. Elbette ki toplumsal olayları tek sebebe indirgemek doğru olmaz. Fakat toplumsal olayların, toplumsal değişim süreçlerinin bir ülkenin veya bir bölgenin sahip olduğu ekonomik özelliklerden doğrudan ve güçlü şekilde etkilendiği de bilinen bir durumdur. Bunun en açık gözlendiği yer ise tarım toplumlarıdır. Tarım toplumlarında ekonomik faaliyetler ise doğrudan coğrafya/iklim ile ilgilidir. İklım şartlarında gerçekleşen olumlu veya olumsuz bir değişiklik, doğrudan yiyecek üretimini ve dolayısıyla ekonomiyi etkilemektedir. Bunu Osmanlı devleti açısından ele almak gerekirse; Osmanlı devletinin önemli ekonomik kaynaklarından birisi reyanın tarımsal üretimiydi. Reyanın üretimde bulunması veya toprağını terk etmesi ise iklim koşullarıyla doğrudan irtibatlıydı. Yıllar süren kuraklıklar, su baskınları, çekirge salgınları Osmanlıdaki tarım üretimini olumsuz etkileyen faktörler arasında öncelikli bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca Osmanlı devletinin baskın askeri karakteri, ülkenin siyasi, ekonomik gücü ile doğrudan irtibatlıydı. Askeri zaferler ve coğrafi fetihler Osmanlı devletinin en önemli güç kaynaklarından birisiydi. Devletin coğrafi açıdan doğal sınırlarına erişmiş olması, sefer şartlarında, savaş zamanının özelliklerinde son derece hassas planlamaları gerekli kılmıştır. Ancak bu planlamalar ise iklim şartlarında gerçekleşen beklenmedik değişimlerden doğrudan ve kolaylıkla etkilenebilmiştir. Dolayısıyla

* Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat fakültesi, Sosyoloji Bölümü, email: cvatandas@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1431-3553.

** Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat fakültesi, Sosyoloji Bölümü, email: svatandas@nku.edu.tr, ORCID: 00000-0002-3646-9332.

Osmanlı sistem ve toplumundaki çözülmenin şartlarını, sürecini doğru tespit edebilmek için, iklim şartlarında gerçekleşen değişiklikleri de muhakkak dikkate almak gerekiyor.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Küçük Buzul Çağı, Dendrokronoloji, İaşe Politikası, Toplumsal Değişim.

GEOGRAPHY AND CLIMATE AS AN FACTOR OF THE DISINTEGRATION IN THE OTTOMAN SYSTEM

Abstract: Geography plays a significant role in determining the living spaces of societies and shaping economic life and therefore in the course of social history. It is one of the issues that have been known since Ibn Khaldun and on which scientific research has been conducted that the climatic conditions shaped by geography not only affect the physiology and psychology of the residents but also have strong impacts on their mentality. It would certainly not be appropriate to reduce social phenomena to a single cause. However, it is also known that social events and processes of social change are directly and strongly affected by the economic characteristics of a country or a region. Agricultural societies are the most vivid examples of this fact. Economic activities in agricultural societies are directly related to geography/climate. A positive or negative change in climatic conditions directly affects food production and therefore the economy. When it is considered in terms of the Ottoman state, it is seen that one of the important economic resources of the Ottoman state was the agricultural production of reaya (raiyyah). Reaya's (Raiyyah's) taking active role in production or leaving their land was in direct connection with climatic conditions. Years of drought, floods, and grasshopper epidemics were the most significant factors that diminished agricultural production in the Ottoman Empire. In addition, the dominant military character of the Ottoman state was directly related to the political and economic power of the country. Military victories and geographical conquests were one of the most important power sources of the Ottoman state. The fact that the state has reached its natural borders in terms of geography, necessitated extremely sensitive planning in terms of expeditionary conditions and characteristics of wartime. However, these plans were directly and easily affected by unexpected changes in climatic conditions. Therefore, in order to accurately determine the conditions and process of disintegration in the Ottoman system and society, it is necessary to take into account the changes in climatic conditions.

Key Words: Ottoman State, Little Ice Age, Dendrochronology, Food Policy, Social Change.

Devletlerin ve Toplumların Kaderleri Açısından Coğrafya ve İklim

İbn Haldun ünlü *Mukaddime*'sinde 'coğrafya kaderdir' şeklinde özetlenebilecek bazı şeyler anlatmıştır.¹ İnsanların ve toplumların kişilik ve karakterlerinde, kültür ve inançlarında etkili olan çevresel faktörler arasında iklimi ön sıralara koymuştur. Ona göre iklim, bir toplumun şekillenmesinde en önemli çevresel faktörlerden birisidir. Zira aynı iklimlerde yaşayan toplumlar fiziki ve kültürel açıdan olduğu gibi, karakter ve kişilik özellikleri bakımından da benzer niteliklere sahiptirler. Dolayısıyla İbn Haldun'a göre insanların bireysel anlamda fiziki ve ahlaki özellikleri ile toplumların kültürel özellikleri ve buldukları iklim şartları arasında doğrudan ve güçlü bir irtibat bulunmaktadır. Bu görüşler sadece İbn Haldun tarafından dile getirilmemiştir. Özellikle 19. ve 20. yüzyılda benzer görüşleri dile getiren, bu bağlamda bilimsel tespitlerde bulunan birçok bilim insanı bulunmaktadır. Bunlardan birisi durumundaki Whitbeck'e (1871-1939) göre, insanın karşılaştığı en güçlü coğrafi faktör iklimdir. Whitbeck, iklimin, insanlığın toplumsal, dini ve siyasi yapısını etkileyecek kadar güçlü olduğunu öne sürmüştür. Konu açısından önemli görüşlere sahip Ellen Churchill Semple (1863-1932) de başta iklim olmak üzere, fiziki çevre koşullarının insanların huyunu, kültürünü, dinini, ekonomik faaliyetlerini etkilediğini yazmıştır. İlaveten Montesquieu (1689-1755), Karl Marx (1818-1883), Fernand Braudel (1902-1985), Lucien Febvre (1878-1956), James Fairgrieve (1870-1953), Ellsworth Huntington (1876-1947), Gordon East (1902-1998) gibi düşünür ve bilim insanlarını da anmak gerekmektedir. Bu şahsiyetlerin de *coğrafyanın kader oluşunu* teyit eder görüşler dile getirip, tespitlerde bulduklarını biliyoruz. Örneğin Huntington, *Civilization and Climate* (1915) adlı özgün eserinde medeniyetlerin gelişimi ile iklimsel vakalar arasındaki münasebeti ortaya koymuştur. Huntington'a göre iklimde yaşanan değişimler, medeniyetlerin gelişmesi veya yok olma sürecinde önemli oranda belirleyici bir faktördür. Huntington, medeniyetlerin ancak uygun iklimik koşullarda gelişebileceğini savunmuştur. Ayrıca hava sıcaklığının insan enerjisi üzerinde önemli ölçüde etkili olduğunu ve mevsimlere bağlı olarak insanın çalışma hızının değiştiğini ifade etmiştir.² Coğrafi unsurların toplumların kültürleri üzerindeki rolü ve tesiri İngiliz coğrafyacı James Fairgrieve tarafından da detaylı olarak incelenmiştir. Ona göre coğrafi unsurlar ve diğer tabiat şartları, tarih boyunca medeniyetleri, kültürleri,

¹ Bkz: İbn Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s. 259- 274.

² Belge, Rauf, *Bir Beşerî Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2016, s. 52.

devletleri etkileyerek, karar alma süreçleri üzerinde belirleyici olmuştur.³ Mesela, çölün Mısır medeniyetine, bataklık ve bozkırların Babil ve Asur medeniyetlerine, denizin Yunan ve Kartaca Devletleri'ne, deniz ve kara ikilisinin Roma İmparatorluğu'na, vahaların İslam medeniyetine, ormanın Rusya ve Almanya'ya, nehirlerin Çin'e, muson ikliminin Hindistan'a, okyanusun Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye, kömürün ABD'ye etkisi açık ve kesindir. James Fairgrieve gibi, bir diğer ünlü İngiliz coğrafyacı Gordon East da, coğrafi özelliklerin medeniyetler üzerindeki rolünü ve tarih ile ilişkisini dile getirmiştir.⁴ Ayrıca, Gordon East, ünlü Fransız siyaset felsefecisi Montesquieu'nun *De l'Esprit des Lois (Kanunların Ruhı)* başlıklı ünlü eserinde söz edilen *iklim imparatorluğu, tüm imparatorlukların birincisidir* cümlesine katıldığını ifade ederek, aynen tekrarlamıştır.⁵ Öte yandan ünlü tarihçi Fernand Braudel, coğrafya ve iklimin bir ülkenin ve devletin tarihindeki önemini *coğrafya bilinmeden tarih bilinmez* ifadesiyle özetlemiştir.⁶

Tabiat şartlarına bağlı olarak yerleşim merkezlerini belirleyen, ekonomik hayatı yönlendiren, tarihî gelişmelerde önemli bir rol oynayan coğrafyanın, bölgede yaşayan insanların fizyoloji ve psikolojilerini etkilemekle kalmayıp, zihniyetleri üzerinde de güçlü etkilere sahip olduğu artık bilinmektedir. Üstelik bir ülkenin coğrafyası, özellikle uluslararası ilişkiler ve daha çok da küresel güç ilişkileri açısından yakın dönem araştırmalarında çokça dikkate alınan bir özellik olmuştur. Bir ülke coğrafyasının değerli maden ve özellikle de enerji kaynaklarına yakınlığı/irtibatı, kıtalararası konumu, o ülkenin/devletin siyasi, iktisadi, askeri kaderini doğrudan etkilediği artık hemen herkesin bildiği bir durumdur. Bir başka söyleyişle her ülkenin jeopolitik konumunun, o ülkenin kaderini birçok bakımdan belirlediği, çoktandır hemen herkes tarafından bilinmektedir. 20. yüzyıl itibarıyla bunu en iyi bilenler ise bizleriz; yani Türkiye'de yaşayanlar. Elbette ki Türkiye'nin (Anadolu'nun) jeopolitik konumu, 19. yüzyıl veya öncesi zamanlarda da önemliydi. Jeopolitik konumu Türkiye'yi uluslararası güç ilişkilerinin değişmeyen öznesi veya nesnesi kılmıştı. Ancak zaman Türkiye'nin bu özelliğini azaltmadı, hatta çoğalttı. Asya ve Avrupa'nın hatta

³ Fairgrieve, Jame, *Geography and World Power*, University of London Press, London, 1927, s. 1.

⁴ Vi An Lu, "XIV. ve XVII. Yüzyıllarda İklimsel ve Doğal Şartların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 2018, s. 4

⁵ East, Gordon, *The Geography Behind History*, Thomas Nelson and Sons LTD, London, 1938, s. 48.

⁶ Vi An Lu, "XIV. ve XVII. Yüzyıllarda İklimsel ve Doğal Şartların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 2018

Afrika'nın kesişim noktasında bulunması, enerji kaynaklarına yakınlığı, Doğu-Batı dünyalarının ortasında yer alması, İslam-Hıristiyan dünyanın kesişim hattında konumlanmış bulunması, Sosyalist bloka sınır olması... Türkiye'yi 20. yüzyılın küresel ilişkiler açısından çift kutuplu dünyasında birçok problemle karşı karşıya bıraktı ve bırakmaya da devam etmektedir. Jeopolitik konumu birçok bakımdan Türkiye'yi uluslararası ilişkilerin öznesi veya nesnesi kıldı ve kılmaya devam etmektedir.

Esas konumuz açısından ifade etmek gerekirse; tüm bunlara rağmen çok yakın zamanlara kadar özellikle tarihsel araştırmalarda ülkenin/devletin coğrafyası o ülkenin/devletin tarihini belirleyen bir unsur olarak pek dikkate alınmazdı. Belki jeopolitik konumuna kısmen değinilirse de coğrafyanın ve iklimin o ülkenin/devletin kaderi üzerindeki etkisi hesaba katılan bir husus değildi. Bu özellikle de tarihçiler açısından böyleydi. Coğrafyanın ve özellikle de iklimin bir ülkenin/devletin kaderine olan etkisi ancak çok yakın zamanlarda, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra genel olarak sosyal bilimlerde, özellikle de tarihçiler arasında bir ilgi alanı haline gelmeye başladı. Bazı tarihçiler dolaylı bir şekilde de olsa bu konulara da değinmeye başladılar. Hiç kuşkusuz bunda *Annales Tarih Okulu*'nun etkisi büyüktür. Fransa'da yayınlanan ve akademik nitelikte bir tarih dergisi olan *Annales d'Historie Economique et Sociale (Ekonomik ve Toplumsal Tarih Yıllıkları)* çevresinde toplanan araştırmacılarca oluşturulan, geliştirilen ve tüm dünyadaki başta tarihçiler olmak üzere sosyal bilimciler arasında hızla kabul gören yaklaşıma göre tarihin anlaşılabilmesi; bir diğer ifadeyle tarihsel bir olayın gerçek mahiyetinin ortaya konulabilmesi için o olayın sadece salt tarihsel sürecini değil aynı zamanda bu süreci etkileyen ekonomik, kültürel, coğrafi ve toplumsal faktörler de dikkate almak gerekmektedir. Bu anlayış Osmanlı tarihini konu edinen araştırmalarda da etkisini göstermiştir. Fuat Köprülü (1890-1966), Ömer Lütfi Barkan (1903-1979), Mustafa Akdağ (1913-1973), Halil İnalçık (1916-2016) gibi tarihçilerin öncülük yaptığı Osmanlı tarihi araştırmaları, sadece siyasi veya askeri faktörleri dikkate alan tarih anlayışının çok dışında gelişerek; başta kültürel, coğrafi, ekonomik, dini faktörlerin de etkisini dikkate alan bir anlayışla yürütülmüş ve yazılmıştır. Ancak kabul etmek gerekiyor ki Osmanlı tarihi açısından bu yol daha çok uzundur. Zira Osmanlı devletinin kaderini, Osmanlı devlet ve toplumundaki çözülmeyi söz konusu faktörler açısından ele alan çalışmalar hem yeni ve hem de tüm alanlarda çok fazla derinleştirilebilmiş değildir. Bunun sebepleri arasında tarihsel delil bulmada karşılaşılan zorluklar oldukça belirleyicidir. Fakat bilimin farklı alanlarında yürütülen çalışmalar, tarihçilere bu konuda oldukça önemli imkânlar sunmaya başlamıştır. Bu açıdan örneğin jeolojik araştırmalar oldukça önemlidir. Özellikle

kireçtaşlarında oluşmuş mağaralarda bulunan sarkıt ve dikit kesitlerinin incelenmesi sonucunda, her yıl oluşan katmanların sayısından ve bunların göreceli kalınlıklarından hareketle bölgedeki yağış ve ortalama sıcaklık ile nemli veya kurak geçen dönemler hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Ayrıca buzul jeomorfolojisi iklim özellikleri hakkında tarihi bilgilere ulaşmada önemli imkânlar sunmaktadır. Tüm bunların yanı sıra bilhassa dendrokronolojik araştırmalar konu açısından tarihçilerin çok daha önemli referanslarından birisi olmaya aday gibi görünmektedir.

Dendrokronoloji en genel tanımıyla, ağaç gövdesinin gelişimi sırasında oluşan yıl/yaş halkaları üzerinden o yılın iklim özelliklerini belirlemeye çalışan yöntemin ismidir. Dendrokronoloji, ağaçtaki yıl/yaş halkalarından elde edilen bilgiler üzerinden geçmişte yaşanmış birçok tabiat olayının belirlenmesinde veya geçmişte gerçekleştiği bilinen bir olayın kesin tarihinin tespitinde diğer bazı bilimsel alanlara önemli bilgiler sağlamaktadır. Örneğin, iklim bilimciler dendrokronoloji üzerinden geçmişte belirli bir bölgede gerçekleşmiş yağış ve sıcaklık durumlarına ilişkin bilgilere kolaylıkla ulaşabilmektedirler.

Ağaçlardaki yıl halkaları ile iklim koşulları arasında kurulan irtibat, 1950 sonrasında gerçekleştirilen bazı araştırmalar sayesinde genel olarak Avrupa ve Asya, özel olarak da Osmanlı coğrafyası hakkında bazı önemli bilgilere ulaşmayı sağlamıştır. Bir bölgede hangi yıllarda kuraklık yaşandığını veya aşırı yağışların yol açtığı su baskınlarının gerçekleştiğini; hangi yazların daha sıcak veya serin, hangi kışların daha soğuk veya ılıman geçtiğini; hangi yaz veya kışın daha uzun veya kısa geçtiğini, döneme tanıklık eden yaşlı ağaçlardaki veya o dönemlerde gelişimini sürdürmüş sonra tarihsel binalarda kullanılmış ağaçlardaki yıl halkalarından hareketle net bir şekilde belirlemek mümkün olmaktadır. Bu açıdan Peter lan Kuniholm'ın doğrudan konumuzla ilgili öncü niteliğe sahip çalışmaları oldukça önemlidir. Kuniholm, 1990'lı yıllarda Anadolu'daki bazı tarihi eserlerdeki ahşaplar veya yaşlı ağaçlar üzerinde dendrokronolojik araştırmalar yapmış ve birçok tarihsel olayın aydınlanmasına katkı sağlamıştır. Örneğin Çarşamba İlçesi Yayıncılar- Şeyh Habil köyündeki inşa tarihi bilinmeyen caminin inşasının 1204-1211 yılları arasına tarihlenebileceğini kesin olarak tespit etmiştir. Kuniholm'ın araştırmalarının önemli bulgularından birisi de 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da yaşanan siyasi, ekonomik, askeri problemlerin ortaya çıkışında iklimin etkileri ile ilgilidir. Araştırmaları sayesinde vardığı genel sonuca göre, Celâli isyanları döneminde (16. ve 17. yüzyıllar) iklim alışılmışın dışında seyir takip etmiştir. Bu dönemde ortalama sıcaklıkta önemli bir artış gerçekleşmiş, bu durum kuraklığa yol açmıştır. Bu ise Osmanlı sistemini sarsan olayların gelişimine yol açmıştır. Zira biliyoruz ki kuraklık iase

darlığına ve hatta kıtlığına yol açmaktadır. İaşe darlığı veya kıtlığı ise toplumsal olaylara yol açmaktadır. Dolayısıyla hangi yıllarda kuraklık hüküm sürdüğünü bilmek tarih araştırmaları için özel bir öneme sahiptir. Bu durumu ise ağaçların yıl halkaları üzerinden tespit etmek mümkün olmaktadır. Zira kuraklık sebebiyle ağaçların gelişim seyri değişmekte ve yaş halkaları darlaşmaktadır. Buna karşılık isyanın eski şiddetini yitirdiği dönemde ise iklimin normale döndüğü anlaşılmaktadır.

Küçük Buzul Çağı

Elbette ki toplumsal bir olayı, toplumsal değişim sürecini tek sebebe indirgemek doğru olmaz; özellikle de coğrafya ve iklim gibi daha dolaylı görünen sebeplerle birebir irtibatlandırmak hiç doğru olmaz. Ancak toplumsal olayların, toplumsal değişim süreçlerinin bir ülkenin veya bir bölgenin sahip olduğu ekonomik özelliklerden doğrudan etkilendiği de bilinen bir durumdur. Hatta ekonomi, toplumsal olayların, toplumsal değişim süreçlerinin en belirleyici faktörlerinden biridir. Tarım toplumlarında ise ekonomik faaliyetler doğrudan coğrafya/iklim ile ilgilidir. İklim şartlarında gerçekleşen olumlu veya olumsuz bir değişiklik, doğrudan yiyecek üretimini ve dolayısıyla ekonomiyi etkilemektedir. Bunu Osmanlı devleti açısından düşünmek gerekirse; Osmanlı devletinin önemli ekonomik kaynaklarından birisini reyanın tarımsal üretimi oluşturuyordu. Reyanın üretimde bulunması veya toprağını terk etmesi ise iklim koşullarıyla doğrudan irtibatlıydı. Yıllar süren kuraklıklar, su baskınları, çekirge salgınları Osmanlıdaki tarım üretimini olumsuz etkileyen faktörler arasında öncelikli bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca Osmanlı devletinin baskın askeri karakteri, ülkenin siyasi, ekonomik gücü ile doğrudan irtibatlıydı. Askeri zaferler ve coğrafi fetihler Osmanlı devletinin en önemli güç kaynaklarından birisiydi. Devletin coğrafi açıdan doğal sınırlarına erişmiş olması, sefer şartlarında, savaş zamanının özelliklerinde son derece hassas planlamaları gerekli kılmıştır. Ancak bu planlamalar ise iklim şartlarında gerçekleşen beklenmedik değişimlerden doğrudan ve kolaylıkla etkilenebilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı sistem ve toplumundaki çözülmenin şartlarını, sürecini doğru tespit edebilmek için, dâhilî ve haricî sebeplerin yanı sıra, iklim şartlarında gerçekleşen değişiklikleri de muhakkak dikkate almak gerekiyor. Bu açıdan örneğin dendrokronolojik bulgular oldukça kıymetlidir.

Belirttiğimiz üzere Osmanlı çağlarındaki iklim şartları ile ilgili tarihsel veriler ile dendrokronolojik veriler birleştirildiğinde önemli bulgular elde edilebilmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgilere geçmeden, başta dendrokronolojik araştırmalar olmak üzere jeolojik özelliklerle ve buzul morfolojisiyle ilgili araştırmaların yakın zamanlara gerçekleştirdikleri bir keşfi hatırlamakta yarar var. Gerçekleştirilen araştırmalar dünyanın 1300-

1900 yılları arasında yaklaşık 600 yıl süren bir *buzul çağı* yaşadığını ortaya koymuştur. Bu tespit, 1950'lerin en önemli keşiflerinden biridir. Alp dağlarındaki buzulların yer değişimine yönelik incelemeler *Küçük Buzul Çağı*'nın keşfinde önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Fransız tarihçi Emmanuel Le Roy Ladurie ise 1960'larda Küçük Buzul Çağı'nın sadece bir iklim olgusu değil, tarihsel bir olay olduğunu ortaya koymuştur. Ladurie, Alp dağlarında 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl ortalarına kadar devam eden buzul ilerleyişindeki birkaç dönemin izlerini incelemiştir. Bu araştırmaları Kuzey Avrupa'da soğuk kışların yaşandığı dönemde Akdeniz'in de benzer oranda sert kışlara maruz kaldığını ortaya koymuştur. Bugün itibarıyla daha da detaylanmış olan mevcut bulgulara göre *Küçük Buzul Çağı* küresel düzeyde eşzamanlı olarak yaşanmamıştır. Üstelik ısı düşüşü, Küçük Buzul Çağı'nın tamamı boyunca aynı oranda ve kesintisiz yaşanmamıştır; süreç kendi içerisinde daha sıcak ve daha soğuk dönemleri kapsamaktadır. Küçük Buzul Çağı (1300-1900) periyodunun en soğuk dönemini *Late Maunder Minimum* (1675–1715) şeklinde adlandırılan zaman kesiti oluşturmaktadır. *Late Maunder Minimum* döneminde Kuzey ve Güney yarımküredeki buzullarda sıra dışı ilerleme gerçekleşmiştir. Çünkü Avrupa'nın şimdiki iklimine nazaran *Late Maunder Minimum* döneminde kış ve ilkbahar ayları daha fazla soğuk, yaz ayları ise daha az sıcak ve yağışlı olmuştur.⁷ Ayrıca 15-19. yüzyıllar Batı Avrupa'sında ve daha çok da Alp'lerde vadi buzullarının ilerleme gösterdiği daha soğuk ve nemli koşullar yaşanmasına karşılık, Anadolu'da görece daha sıcak ve kurak koşullar egemen olduğu tespit edilmiştir.⁸

Genel olarak, Alp'ler ile Kuzey ve Batı Avrupa bölgelerindeki iklim değişikliklerinin, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Balkanlar, Anadolu ve Mezopotamya bölgelerinden farklı sonuçlar doğurduğu bilinmektedir. Özellikle Kuzey ve Batı Avrupa bölgeleri, iklim değişikliklerinden Osmanlı ülkesi kadar şiddetli derecede etkilenmemiş, hatta bazı zamanlar olumlu etkilendiği bile olmuştur. Sert iklim koşulları Osmanlı coğrafyasında kuraklık ve kıtlığa yol açmış, bunların olumsuz etkileri hızlı demografik değişimle birleşerek devleti zor durumda bırakmıştır. Örneğin aşırı kar yağdığı zaman kara yolları kapanmış, kasırgalar deniz seferlerini ve ticaretini etkilemiş, yaşanan iklimden kaynaklanan problemler gerekli gıda maddelerinin bölgeler arasında ulaşımını zorlaştırmış, ürün azalması gerçekleşmiş, uzun kıtlık yılları

⁷ Güngör, Çağatay Emin; M. Namık Çağatay, 'Karadeniz'de Son 3000 Yılda Ani Çevresel Değişimler', *İTÜ Dergisi*, Cilt 5, Sayı 4, 2006, s. 30.

⁸ Bkz: Mamedova, Roiala, *Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018, 166-185.

yaşanmış, kıtlık zamanı gıda maddelerinde fiyatlar aşırı şekilde yükselmiş, insanların hayat şartları zorlaşmış, bölgeler arasında kitlesel göçler gerçekleşmiştir. Soğuktan hayvanların ölmesi et sıkıntısına neden olmuş, bu da insanların beslenmelerini etkilemiştir. Bütün bunlardan etkilenen reaya devlete vergi vermekte zorlanmış ve hatta verememiştir. Karnını doyurmakta zorlanan insanlar, görece daha uygun şartların egemen olduğu bölgelere, kuraklıktan kolay etkilenmeyen yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu da sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasi şartları da etkileyen demografik problemlere yol açmıştır. Özellikle de Orta Anadolu'nun kurak ova ve vadileri terk edilmiş, farklı yerlere göç edenler arkalarında sadece üretim dışı kalan tarlalar değil, asayişin olmadığı bölgeler bırakmışlardır. Bu da hazinenin gelir kaynaklarını kaybetmesine yol açmıştır. Göçü önlemeye çalışan devlet, iskân girişimlerinde bulduysa da istediği düzeyde başarılı olamamıştır.

Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı ülkesinde yol açtığı olumsuz iklim koşullarına dair tarihsel bilgiler dikkate alındığında; Osmanlı devlet ve toplumunun, olumsuz iklim koşullarından ciddi düzeyde etkilendiği; olumsuz iklim koşullarının mevcut dâhilî veya haricî olumsuz faktörlerin ya şiddetini artırdığı ya da yeni problemlere yol açtığı anlaşılmaktadır. Özellikle dönemin tanıklarının aktardığı tarihsel bilgiler, olumsuz iklim koşullarının sürekli olmadığını, dalgalar halinde Osmanlı ülkesini etkilediğini göstermektedir. Bu açıdan 1550'lerde başlayan ve yaklaşık elli yıl süren dönem kendi içinde ayrıcalıklı bir yerde durmaktadır. Takiben 1750'lerde başlayan ve 1800'lere kadar devam eden ikinci büyük dalga gelmiştir. Bu iki büyük dalga arasında ise görece daha küçük dalgalanmalar gerçekleşmiştir.

Olumsuz İklim Şartlarının Bir Sonucu Olarak İaşe Problemi

Olumsuz iklim koşullarının konumuzu ilgilendiren boyutuyla öncelikli ve doğrudan sonuçlarından birisi iaşe problemidir. Yani insanların ve hayvanların yeme-içme ihtiyaçlarının karşılanamaması problemidir. İaşe ile ilgili problemler farklı düzeylerde açığa çıkabilmiştir. 'Darlık' ve 'kıtlık' iaşe problemlerinin en yaygın tiplerini temsil etmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse, esasen iaşe problemi arz-talep dengesinde gerçekleşen bozulmanın bir sonucudur. Gıda maddelerinde yaşanan arz daralması veya arzın talebi karşılayamaması iaşe problemine yol açmaktadır. Örneğin kuraklık sonucu oluşan bir kıtlık arz kaynaklı, nüfus artışı ile ortaya çıkan kıtlık ise talep kaynaklı iaşe problemine yol açabilmektedir. Problemin görece hafif haline 'darlık', şiddetli haline ise 'kıtlık' denilmektedir. Elbette ki kıtlığın da farklı düzeyleri vardır. Bazı ürünlerin yokluğunu ifade eden bir kıtlıktan bahsedebileceği gibi, canlılar için hayatı sürdürmemek gibi

oldukça kapsamlı ve ciddi boyutta probleme uzanacak şekilde neredeyse her türlü yiyecek/içecek ürününün yokluğunu ifade eden kıtlıktan da bahsedilebilmektedir. Tabii ki kıtlığın söz konusu ürünün, beslenmedeki önem sırası da kıtlığın şiddetini değiştirebilmektedir. Örneğin Anadolu insanı için buğday kıtlığı, mercimek veya pirinç yokluğundan çok daha önemli ve şiddetli bir problemi temsil edebilmektedir. Bir ürün kıtlığının insanlar için hayati bir probleme dönüşmesinin önemli ve ilginç örneklerinden birisi İrlanda da 1845-1850 yılları arasında yaşanan patates kıtlığıdır. 1845 yılında patatesin yenemeyecek vaziyette hasat edilmesi, İrlandalıların *An Gorta Mor* (*Büyük Açlık*) olarak andığı ve toplumsal hafızalarında silinmez izler bırakan dönemin başlangıcı olmuştur. Patatesin yeterli miktarda hasat edilememesi İrlandalıları çok etkilemiştir. Çünkü patates dönemin şartlarında İrlandalıların en temel gıdasını teşkil etmekteydi; hatta bazıları için tek gıda maddesi durumundaydı. Dolayısıyla beslenmeyi sağlayacak patates üretiminin gerçekleşmemesi kitlesel ölümlere yol açmıştır. Yetersiz beslenme ve bakımsızlık kısa zamanda diğer bazı ciddi derecede tehlikeli hastalıkları beraberinde getirmiştir. Bu hastalıkların başında yer alan tifo ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar çok sayıda ölüme yol açmış, ölümle karşı karşıya kalanların sığındığı yardım merkezleri yoğunluktan çalışamaz duruma gelmiştir. İrlandalılar, çareyi ülkelerini terk etmekte bulmuşlar ve önemli bir kısmı Amerika'ya göç etmiştir. Bir milyona yakın İrlandalı, ABD, İngiltere, Kanada ve Avustralya'ya göçmek zorunda kalmıştır. Bunların bazıları ise göç sırasında hayatını kaybetmiştir. Zor zamanların geride kaldığı, şartların normale döndüğü 1851 yılında ülke nüfusu iki milyonu aşan bir azalmayla 6 milyona düşmüştür.

Kıtlığın aniden başlamasıyla yavaş başlaması arasında da yol açtığı sonuç itibarıyla önemli farklılıklar vardır. Şok niteliğinde başlayan kıtlıkların yıkıcılığı daha yüksek olmaktadır. Çünkü oluşacak kıtlığa yönelik tedbir alma imkânı bulunmamaktadır. Deprem, sel, çekirge istilası, birden patlak veren savaş, iklim şartlarında aniden başlayan aşırı ısınma veya yağışsızlık gibi durumlar şok nitelikteki kıtlığın en önemli sebepleri arasında yer almaktadır.

İaşe problemlerinin sebepleri farklı tarzlarda sınıflandırılmıştır. Bu konuda önemli bir araştırmanın da sahibi olan Sabri Ülgener⁹ (1911-1983), arz-talep dengesizliğinin sonucu olan iaşe probleminin temelli ve uzun vadeli bir niteliğe bürünmesine yol açan sebeplerini detaylı bir şekilde belirlemeye çalışmıştır. Ona göre iaşe probleminin kıtlık niteliği kazanmasının 'tabii' ve 'siyasi-idarî-malî' olmak üzere iki ana sebebi vardır. Tabii sebeplerin en

⁹ Ülgener, Sabri, *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s. 75.

yaygın türlerini, tabiatın düzeninde gerçekleşen aksamalardan veya tabiatın işleyişinde gerçekleşen ani değişikliklerden kaynaklanan kuraklık, aşırı yağış, salgın hastalıklar, deprem gibi faktörler oluştururken; savaşlar, idarî yolsuzluklar, abluka, narh, ödeme zorlukları, paranın değerinde gerçekleşen dengesizlik gibi faktörler ise insan kaynaklı ikinci grup sebeplerin arasında yer almaktadır. Konuya ilişkin daha birçok analiz ve sınıflama yapılmıştır. Ancak tüm farklılıklara rağmen gerçekleştirilen sınıflamaların temelde iki ana grubu ifade ettiği görülmektedir. *Tabiat kaynaklı sebepler*, *beşerî sebepler*. Konumuz gereği tabiat kaynaklı sebepleri biraz açmak gerekirse, bunlar da kendi içinde üç grubu ayrılmaktadır: *Biyolojik sebepler* (salgın hastalıklar ve çekirge salgınları gibi), *Jeolojik sebepler* (depremler), *Meteorolojik sebepler* (dolu, don, fırtına, aşırı yağış, sel, kuraklık...).

Şimdi tüm bunlar bağlamında olmak üzere iklim ve coğrafya özelliklerinin Osmanlı sisteminde ne tür olumsuz etkilere yol açtığını için Osmanlı tarihindeki gelişmelere ve Osmanlı sisteminin işleyiş tarzına bakmak gerekiyor. Osmanlı iâşe politikaları ise dikkate alınması gereken ilk alanlardan birisini oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin İaşe Politikası

Farklı iklim koşullarına sahip çok büyük bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı devleti için iâşe konusu, en önemli ve öncelikli konulardan birisiydi. Her kaza birimi öncelikle kendi iâşesini üretmekle sorumluydu. Dolayısıyla bir anlamda 'kaza' düzeyindeki her idarî birim kapalı bir üretim ve tüketim ünitesi teşkil ederdi. Bu birimde iâşenin her türlü sarf ve nakil işlemlerinden o yerleşim biriminde idarî ve adlî amir pozisyonunda olan kadılar sorumluydu. O yerleşim biriminin ihtiyacı karşılandıktan sonra artan ürün var ise ancak bu fazla ürünün diğer yerleşim birimlerine ihracı söz konusu olabilirdi. Yoksa bir yerleşim birimi kendi ihtiyacını karşılamadan başka yerleşim birimlerine veya bölgelere ürün ihraç edemezdi. Bunun istisnası, olağanüstü şartlarda alınan resmi izinlerle gerçekleştirilen nakillerdi. Fakat bazı bölgelerin doğal olarak kendi iâşesinin tamamını karşılayamadığı da bilinen bir gerçektir. Coğrafi özellikler ise bunun en önemli belirleyicisiydi. Ayrıca kıtlık gibi olağanüstü durumlar da iâşe açığı oluşturabiliyordu. Bu durumda ihtiyaç olan ürün, ihtiyaç miktarınca yakın idarî birimden karşılanırdı. Devlet hemen sürece müdahil olur ve problemi çözecek adımları seri bir şekilde peş peşe atardı. Ayrıca coğrafi sebeplerle iâşe üretiminde her zaman yetersiz olan bölgeler için genel-geçer istisnalar oluşturulmuş, bu bölgelerin nerelerden iâşe temin edebileceği açık bir şekilde belirlenmişti.

Osmanlı devletinde tüm işlemler kayıt altına alınırdı. Üstelik gerekli planlamalar önceden yapılır, ihtiyaç halinde hangi idarî birimin hangi idarî

birimden nasıl yararlanacağı bilinirdi. Bir başka idarî birime iâşe ürünü ihraç eden birimin kadısı, gönderilen ürünün cinsini, miktarını, fiyatını ve nakil zamanını izin belgesinin arkasına yazarak kayıt altına alırdı. Teftişler sırasında bu kayıtlar titiz bir şekilde incelenirdi. Bazen bir bölgenin kadısı, hâlihazırda ihtiyaç olmadığı halde mevcut ürünü o ürüne ihtiyacı olan bölgeye vermek istemeyebiliyor, bunun için muhtemel ihtiyaçları gerekçe olarak gösterebiliyordu. Devlet bunları titiz bir şekilde takip eder ve gerekçeleri yerinde incelerdi. İstisna olarak bazı zamanlar yakın bölgeden de ihtiyaç duyulan iâşe temin edilemeyebiliyordu. Çünkü o bölgenin kaynakları ancak kendisine yeter durumda olabiliyordu. Bu durumda yine resmi izinler alınarak ihtiyaç duyulan ürün uzak bölgelerden temin edilmeye çalışılırdı.

Osmanlı ülkesinin her bölgesi aynı oranda tarıma veya hayvancılığa uygun değildi. Suriye, Filistin, Hicaz ve Mısır bölgesindeki çöllerde yaşayanların veya hemen hiçbir şekilde tarıma ve hayvancılığa uygun olmayan bölgelerde yaşayanların iâşe ihtiyaçları dışarıdan destekle karşılanmak zorundaydı. Esasen ülkenin merkezi konumundaki Anadolu ve Balkanlar da tüm kısımlarıyla tarım veya hayvancılık açısından kendine yeter yerler değildi. Buralarda kendisine yeter, kendi insanının ihtiyacını fazlasıyla karşılayan bölgeler olduğu gibi, az veya çok iâşe desteğine ihtiyaç duyan bölgeler de vardı. Dolayısıyla ürünün üretimi ve dağıtımını sıkı bir şekilde kontrol edilmek zorundaydı. Yoksa aynı zaman diliminde bazı bölgelerdeki insanlar ve hayvanlar ürün fazlalığı yaşarken, diğer bazı bölgelerde ciddi açlık problemleri yaşanabilir, hatta bu bazı bölgelerde beslenememekten ölümler dahi olabilirdi. Osmanlı coğrafyasının genel yapısı böyleydi. Bir de buna beklenmedik iklim değişikliklerinin yol açtığı kuraklıklar, su baskınları ve çekirge istilası gibi haşere felaketleri eklenince Osmanlı'nın, iâşe politikasında dikkatli ve titiz olmasının sebebi daha iyi anlaşılmaktadır.

Osmanlı sisteminde çok hassas dengeler üzerinde şekillenen iâşe politikaları uzun bir süre başarılı bir şekilde yürütülebilmiştir. Ürünlerin kayıt altına alınması hem vergi alımını kolaylaştırmış ve hem de uzun vadeli iâşe planlamaları yapmayı mümkün kılmıştır. Doğal olarak denetim konusunda hassasiyet son derece yüksek olmuştur. Örneğin 1583 yılının kış mevsimi öncesinde Halep'teki ambarlarda bulunan zahire, defterdar, kadı ve çavuştan teşkil eden bir komisyon eliyle denetlenmiş, sürmekte olan kuraklık sebebiyle gerçekleşen zahire dağıtımının kime ve ne kadar gerçekleştirildiği titiz bir şekilde incelenmiştir. Çünkü ambarların doluluk oranları sıklıkla kontrol edilirdi. Örneğin Mısır beylerbeyi 10 Ocak 1566 tarihinde yazılı olarak uyarılmış ve ambarların mevcut halinin Divan'a bildirmesi istenmiştir. Yine 1585 yılında Erzurum'daki tüm ambarlar denetlenmiş, Erzurum beylerbeyliğinin sınırları içindeki ambarlarda yer alan zahire

miktarı kayıt altına alınmıştır. Çünkü beklenmedik bir kuraklık ve kıtlık karşısında hazırlıksız olmak istenmiyordu.

Osmanlı iâşe politikasında hassastı; eğer iâşe konusu İstanbul ile ilgiliyse hassasiyet bir kat daha yüksek olurdu. Çünkü ülkenin en kalabalık şehrinin iâşesini problemsiz bir şekilde temin etmek çok zor işti. İâşe ile ilgili sistemi bozacak unsurlar ise pek çoktu. Yerleşim biriminin büyüklüğü ve kalabalık oluşu sebebiyle suiistimal daha kolay olabiliyordu. Bu sebeple Osmanlı idarecileri özellikle İstanbul'da zahire ve et hususunda sürekli teyakkuz halindeydiler. Hatta İstanbul'un buğday ve et ihtiyacının karşılanması, doğrudan doğruya devletin en üst idarî birimi olan Divan'ı ilgilendiren bir konu idi. Bu sebeple Mühimme defterlerinde İstanbul'a hububat teminine ve tereke yasağına ilişkin hükümler oldukça fazladır. İstanbul'a gönderilmesi gereken malların başka vilayetlere veya yabancılara satılması kesinlikle yasaklanmış ve satanların yakalanması için ilgili yerlerin kadılarına emirler gönderilmiştir.

Osmanlı nüfusunun %95'e varan kesimi kırsalda ikamet ediyordu. Bunun çok önemli bir kısmı ise geçimini tarımla sağlıyordu. Bazıları tarım ve hayvan yetiştiriciliğini birleştirmişti. Hem hayvan yetiştiriyor ve hem de tarım yapıyordu. Sadece hayvan yetiştiriciliği ile ilgilenenler iklim şartları veya coğrafi şartlar gereği tarım yapamayan bölgelerde yaşayanlardı. Bu açıdan Kuzeydoğu Anadolu bölgesi önemli örneklerden birisidir. Osmanlı nüfusunun çok büyük kısmı kırsalda yaşadığından ve daha çok da tarımla geçimini sağladığından iklim değişiklikleri bu kesimleri doğrudan etkilerdi. Kuraklık bu insanların hayatlarını kısa sürede alt üst ederdi. Çünkü bu insanlar büyük sermayelere sahip değillerdi; genellikle geçimlerini ancak sağlayabilecek düzeyde üretimde bulunuyorlardı. Osmanlı köylüsü kuraklıktan en çok ve en hızlı etkilenen kesim olduğundan kuraklığın kıtlığa yol açmasıyla ilk kayıplar da bu kesimde görülürdü. İhtiyarlar ve çocuklar arasında ölüm oranı hızla artardı. Bu konuda Asafî Dal Mehmed Çelebi önemli bir tanıktır. Asafî, zamanında hükmünü sürdüren kıtlıktan en çok yaşlıların etkilendiğini ve yaşlı ölümlerinde artış gerçekleştiğini ifade etmiştir.¹⁰

Osmanlı genellikle tekelleşmeye izin vermeyen ekonomi politikaları takip ederdi. Üretim ve dağıtım sürecinde her zaman baş aktör kendisiydi ve kendisi her zaman tüm insanların genel refahını düşünürdü. Çünkü egemen anlayış gereği Devlet 'baba' idi ve evlatlarını ayırmazdı. Yeri gelir imkânı çok ve tok olana hiçbir şey vermez, aç ve çaresiz olana ise çok şey verir.

¹⁰ Asafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecaatname*, (Haz. Mustafa Eravcı), MVT Yayınları, İstanbul, 2009, s. 162.

Bu, *adalet* ilkesini benimsemiş olmasının bir gereğiydi. Tekelleşmeyi önlemesi de bunun bir gereğiydi. Yoksa kontrolü elinden kaçırabilirdi. Tekelleşmeye izin vermemesinin gereği olarak örneğin 16. yüzyılda Tokat ve çevresinde çeltik üretiminin önemli bir kısmını ele geçirmiş olanların üretimini sınırlamış, buna karşılık arpa ve buğday üretimini güvence altına alarak halkın iâşe alternatifini artırmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin genel manada ülkedeki tüm insanların, tarım üretiminde bulunmayan ordunun ve büyük şehirlerdeki halkın iâşe ihtiyacını karşılama yönündeki titiz politikalarının önemli unsurlarından birisini, zor zamanlar için iâşe ürünlerini stoklama yöntemi oluşturuyordu. Ambar ismi verilen depolarda muhafaza edilen tahıldan oluşan iâşe ürünleri yıllarca bozulmadan korunur ve üç-beş yıla varan kıtlık dönemlerinin zorluğu bu ürünlerle hafifletilmeye çalışılırdı. Hem tarım veya hayvancılık yapamayan bölgelerdeki insanların hem de kuraklık zamanlarında kıtlık mağduru insanların ihtiyaçları stoklanan ürünlerle karşılanır; iâşe darlığı veya kıtlığı zamanlarında açığa çıkması muhtemel fiyat artışını kontrol etmek ve böylelikle dar gelirli insanların hayatlarını zorlaştıracak olumsuz durumların gelişmesini önlemek mümkün olurdu. Ayrıca bu stoklar sayesinde bir sonraki ve hatta daha sonraki üretim için gerekli olan tohumlar da güvence altına alınmış olurdu.

Tahıl stoklamada kullanılan büyük ürün depoları veya yaygın ismiyle ambarlar her yerleşim merkezinde bulunurdu. Ambar inşası ve muhafazası devletin önemli ve öncelikli işlerinden biriydi. Ambarlar özenle inşa edilirdi. Zahirenin bozulmaması için ahşap veya taştan inşa edilmesine özellikle dikkat edilirdi. Ambarların nemsiz ve serin olması önemliydi. Ayrıca fare, bit gibi haşerenin olmamasına da titizlikle dikkat edilirdi. Yoksa depolanan tahılın çabukça bozulacağı bilinirdi. Bu sebeple ambarlar ileri düzeyde sayılabilecek mühendislik bilgileri ile inşa edilirdi. Tüm bu hassasiyetlere rağmen bölgenin genel özelliği gereği, bazı bölgelerdeki ambarla iklim şartlarından etkiledikleri için ürünün muhafazası uzun yılları kapsamazdı. Bu bölgelerde stoklanan ürün çabucak elden çıkarılır ve ambar tekrar taze ürün ile doldurulurdu. Basra bu durumda olan yerlerden birisiydi. Basra'da ortalama üç ayda bir ürün değişimi yapılırdı. Basra'da sadece arpa ve buğday değil, bölge şartları gereği pirinç ve hurma da stoklanırdı.

Tahıl stoklamada kullanılan ambarların bazıları o kadar büyük olurdu ki, sadece o yerleşim merkezinin değil, çevredeki birçok yerleşim merkezinin ihtiyacını karşılayacak kadar ürün stoklamaya imkân sağlardı. Bu tür ambarlar İstanbul, Bağdat, Diyarbakır ve Mısır'da bulunuyordu. Mısır'daki ambarın ayrıcalıklı bir önemi vardı. Hicaz bölgesinin iâşe ihtiyacı, özellikle de hacıların iâşe ihtiyacı bu ambardan karşılanırdı. İstanbul'daki ambar(lar)

Trakya ve Marmara bölgesinin, Diyarbakır'daki ambar Anadolu'nun doğu bölgelerinin, Bağdat'taki ise körfez bölgesinin ihtiyaçlarını karşılardı. İstanbul'daki ambarlar daha çok Galata bölgesinde yer alıyordu. Ayrıca İstanbul'da tersane depoları da tahıl stoklamada kullanılan önemli mekânlardı. Tüm bu büyük ambarların *emînleri* olurdu. Emînler kendi içlerinde tahılın cinsine göre ayrışırldı; *arpa emîni*, *buğday emîni* gibi. Emînler isimlerine layık bir şekilde işlerinin ehli ve güvenilir kimselerdi. Ayrıca sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Emînler işlerini yürütürlerken oldukça yetkiliydiler; yetki kullanmada irade sahibi ama işlerini adil bir şekilde yürütme konusunda da sıkı denetim altına çalışırldı. Emirlerinde çokça görevli yer alırdı. Örneğin İstanbul'daki ambar(lar)dan sadece buğday ile ilgili işlere bakan emînin emrinde 300 civarında adam vardı.

Her yerleşim merkezinde resmi veya yarı resmi ambar olurdu. Örneğin her sipahinin köyünde bir ambar bulunması zorundaydı. Şehirlerde bazı binalar ambar olarak kullanılırdı. Bedestenler tahıl stoklamada en çok tercih edilen yerler arasındaydı. İskelelerde mirî (devlete ait) ambarlar olurdu. Savaş zamanlarında veya diğer bazı sebeplerle gerçekleşen askerî hareketlilik durumlarında iskelelerdeki ambarlarda bulunan tahıllar deniz yoluyla ihtiyaç olan yere gönderilirdi. Kalelerde de mirî ambarlar olurdu. Özellikle bazı stratejik bölgelerdeki büyük kaleler çok büyük miktarlara varan tahılların depolandığı mirî ambarlar olarak işlev görürlerdi. Bu açıdan Ankara Kalesi önemli örneklerden birisidir. Evliya Çelebi bu ambarları yerinde görmüş ve detaylı bir şekilde anlatmıştır. Aynı şekilde Estergon Kalesi'nde de çok büyük ambarlar vardı. 1664 yılındaki kıtlıkta Uyvar Kalesi'ndeki askerlerin iâşesi bitince bunların ihtiyacı olan tahıl Kanije Kalesi'nden temin edilmiştir. Bağdat Kalesi de çok büyük ambarlara sahip kalelerden bir diğerydi. Kemah Kalesi de bir diğerydi. Doğu Beyazıt'taki İshakpaşa Sarayında inşa edilmiş ambarlar ise bölgenin en büyükleri arasındaydı. Evliya Çelebi, 1647 yılında Kemah Kalesi'ndeki ambarları gördüğünde şaşırılmıştı. Çünkü gördüğü ürünler çok uzun bir süredir hiçbir şekilde bozulmadan muhafaza edilmekteydi. Evliya Çelebi, karakteristik özelliği gereği abartarak bu tahılların Yavuz Sultan Selim döneminden beri ambarlarda bozulmadan muhafaza edilebildiğinden bahsetmiştir. Ayrıca Şebinkarahisar Kalesi'ndeki ambarda da yüz yılı aşkın süredir muhafaza edilen tahıl gördüğünü ifade etmiştir.¹¹ Bu ifadelerdeki abartıyı, ambarların tahıl stoklamada ne oranda işlevsel olduğunun tespitleri olarak anlamak daha doğru olacağı açıktır. Mirî ambarlardan bazıları ise menzilhânelerde olurdu. Kadının gözetimindeki

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Kültür Yay., İstanbul, 2010, C. II, 174, 200.

menzilhâne ambarlarında ihtiyaç olabilecek erzak titiz bir şekilde muhafaza edilirdi. Ayrıca büyük konaklarda da şahsi veya mirî ambarlar olurdu.

Beylik ambarları olarak da isimlendirilen mirî ambarların dolu tutulması kanun gereğiydi. Bu ambarlar her durumda dolu olmak durumundaydı. Çeşitli nedenlerle boşalmaları durumunda vakit kaybetmeden gerekli tedbir alınır ve tekrar doldurulurdu. Bu ise bölgenin en büyük mülkî amirin sorumluluğundaydı. Devlet (mirî) ambarlarının bazıları mukataa ile işletilmekteydi. İhtiyaç durumunda bölgedeki çeşitli mukataaların gelirlerinden elde edilen para ile ambarlar için zahire satın alınır ve ambarların her durumda dolu olmasına titizlikle riayet edilirdi. Örneğin 1568 yılında İstanbul mirî ambarında zahire eksildiği için Eğriboz, Karasu ve Selanik kadıliklarından ellerinde bulunan havass-ı hümayun zahirelerini rençper gemileri ile payitahta göndermeleri istenmiştir. Devlet işi ucuzca getirmek için hasat, nakliye, depolama işlerinin mümkün olduğunca hepsini mirî kaynakları kullanarak yapmaktan yanaydı. Ayrıca stoklanacak ürünün bir yerde ucuz fiyata satıldığı duyulursa hemen oradan gerekli alım yapılır, hem stoklanacak ürün ucuzca mal edilmiş olurdu hem de bu alım ile satıcı korunur, en azından fazla zarar etmesi önlenmeye çalışılırdı. Zahire alımından sorumlu görevlilerin satın alma işlemi sırasında suiistimalde bulunmalarını önlemek için denetimler sık ve düzenli yapılır, alınan zahirenin piyasa fiyatlarının üzerinde olduğu tespit edilirse fazlalık satın alma işlemi yapan sorumlu görevliden tahsil edilirdi. Bu sebeple hiçbir görevli istese de satın alma işleminde suiistimal yapamazdı. Ambar dolunca kadı eliyle mühürlenir ve ihtiyaç hâsıl olduğunda yine kadının kontrolünde alınması gereken miktar alınır ve hepsi kayıtlara geçirilirdi. Resmi izin olmadan mührün bozulması, zahire alınması mümkün değildi. Halk bazı zamanlar bu ambarların onarımından sorumlu olur ve yerine getirdiği bu görev karşılığında belirli bir süre veya belirli bir miktar vergiden muaf tutulurdu.

Devlet, zorunlu hallerde ve özellikle de kıtlık zamanlarında ambarlardaki zahireyi ihtiyaca binaen satar veya ihtiyaç sahiplerine dağıtırdı. Kalelerdeki, imaretlerdeki ve menzilhânelerdeki tüm ambarlar devletin kontrolündeydi. Ancak yine zorunlu hallerde, devletin kendi kaynaklarının yetmeyeceğinin anlaşılması halinde, büyük toprak sahiplerinin kişisel ambarlarındaki zahire de devlet tarafından ücreti verilerek alınır ve insanlara dağıtırdı. Halk, kıtlıktan etkilenir ama tüm olumsuz koşullara rağmen devletin yanında olduğunu bilirdi. Reaya ile devlet arasındaki ilişki baba-oğul ilişkisi gibiydi. Arada bir babadan şikâyetçi olursa bile saygı ve itaat ihmal edilmezdi. Bu açıdan tüm mal varlığı en fazla bir çift öküz olan ve bununla tarlasını süren, ürününü taşıyan reaya, kuraklık ve kıtlığı en ağır şekliyle yaşayan kesim

olmasına rağmen devlete karşı itaatkârı; devlet onun için *ulû'l emr* idi ve ulû'l emre itaat farzı. Böyle olduğu ve anlaşıldığı içindir ki Osmanlıda kapsamlı ve ciddi düzeye erişmiş köylü isyanlarına rastlanmaz. Elbette ki bölgesel veya bireysel bazı problemler yaşanmıştır ancak hiçbir zaman genel bir isyan söz konusu olmamıştır. Üstelik bölgesel veya bireysel sayılabilecek bazı itirazlarda da devletin meşruiyetine yönelik itiraz söz konusu değildir; devlet adamlarının beceriksizliklerine veya suiistimallerine yönelik itirazlar söz konusudur. Bu konuda az sayıdaki örneklerden birisi 17. yüzyılda Suriye bölgesinde görülmüş, kıtlıklar sırasında halkın galeyana gelerek itiraz seslerini yükselttikleri gözlenmiştir.

İşe politikasında devletin önceliği, halkın ihtiyacının karşılanması idi. Kurallar bunun için konmuş ve titiz bir şekilde uygulanması da bu sebeptendi. Rutin işleyişte mevcut kurallar problem çıkmasına izin vermeden işletilir ve amaç hâsıl olurdu. Ama kuraklık, kıtlık, çekirge istilası, salgın hastalık, su baskını gibi doğal sebeplerle yaşanan istisna durumlarda kuralları esnetmek gerekebiliyordu. Kural esnetmesi de halkın lehine gerçekleştirilirdi; bu da bir kuraldı. Bu şekilde kural esnetmesinin pek çok örneği vardır. İşe darlığı veya kıtlığı zamanlarında vergide gerçekleştirilen indirimler, vergi affı en sık başvurulmuş kural esnetme yöntemlerinden birisi idi. Halkın mevcut darlık/kıtlık baskısının yanı sıra bir de vergi ağırlığı altında ezilmesine izin verilmezdi. Örneğin 1605 yılında Alaiye halkı vergi affı talep ettiler. Bu taleplerinin gerekçesi olarak da ürettikleri zahirenin kendilerine yetmediğini, ihtiyaçlarını beş-on günlük mesafeden karşıladıklarını, bu sebeple maddi bir yükün altında olduklarını dile getirdiler. Gerekçeleri incelendi ve doğru söylendiği anlaşılınca talepleri kabul edildi.

Olumsuz İklim Koşulları ve Yaşanan Problemler¹²

Daha önce farklı bağlamlarda ifade ettiğimiz üzere, olumsuz iklim koşullarının Osmanlı devlet ve toplumunu zora sokan birebir bazı somut örnekleri arasında Celâli isyanlarının yaygın olduğu yıllar (16. Yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyıl) özel bir öneme sahiptir. Osmanlı ve Osmanlı dışı tarihi kaynaklar, Celâli isyanlarının gerçekleştiği yıllar boyunca olağan dışı iklim koşullarından bahsederler. Bu bilgilerden yola çıkan William Griswold, mevcut krizi, yaşanan iklim değişikliğine dayandırmıştır. Ellsworth Huntington da kendi araştırmalarında Celâli probleminin temelinde, yağmur ve kuraklık gibi iklim olaylarının yol açtığı olumsuz iklim koşullarının ve bu olumsuz koşulların neden olduğu üretim azalmasının bulunduğunu ifade etmiştir. Suraiye Faraqhi ise Celâli isyanları ile iklim koşulları arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş ve özellikle 1585’lerde ağaç halkalarının gelişim oranının çok düşük seviyelerde kaldığını ve bunun o yıllarda yaşanmış ağır kuraklığın maddi sonucu olduğunu ifade etmiştir.¹³ Sam White’ın araştırmalarına göre¹⁴ özellikle 1560’dan sonra Osmanlı devlet ve toplumunu olumsuz etkileyen bir dizi olay yaşanmıştır. Ancak bazı bölgelerde olumsuz koşullar daha erken başlamıştır. Örneğin 1555-1556 senesinde Edirne’de soğukların etkisiyle büyük bir kıtlık dönemi yaşanmıştır. Bu kıtlıktan Edirne’deki saray mensupları da etkilenmişler ve ihtiyaçlarını karşılamada zorlandılar. O soğuklara ve kıtlığa bizzat tanık

¹² Bölümün ve hatta makalenin yazılmasında kaynak ve rehber olması, asıl kaynaklara ulaşmaya aracı olmaları açısından bazı çalışmalar önem ve öncelik kazanmıştır. Bunlar aynı zamanda konuyla ilgilenenler için literatürü teşkil edecek nitelikte çalışmalardır. Söz konusu çalışmalar şunlardır: Karademir, Zafer, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı, Osmanlı Toplumunda Kıtıklar (1560-1660)*, Kitap yay., İstanbul, 2014; Demirtaş, Mehmet, ‘XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul’un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller’, *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi*, c. IV., S. 2, 2004., s. 37-50; Demir, Alpaslan, ‘Osmanlı Devleti’nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu’, *Erdem Dergisi*, S. 67, 2014; Aydın, Mesut, ‘Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir ve çevresinde meydana gelen büyük kıtlık ve alınan tedbirler’, *OTAM*, 19, 2007, ss.123-138; Vi An Lu, ‘XIV. ve XVII. Yüzyıllarda İklimsel ve Doğal Şartların Osmanlı İmparatorluğu’na Etkisi”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 2018; Mamedova, Roiala, *Küçük Buzul Çağı’nın Osmanlı’ya Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018; VURAL, Güneyi, *Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle; Küçük Buzul Çağı (1300-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016; Yılmaz, Yusuf; Yahya Kadioğlu, ‘Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celâli İsyancıları Üzerindeki Etkileri’, *Studies of the Ottoman Domain*, C. VII., S. 12, Şubat 2017.

¹³ Faraqhi, Suraiye, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, TVYY, İstanbul, 2001, s. 86.

¹⁴ White, Sam, *Osmanlıda İsyancı İklimi*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

olanlardan birisi Edirneli Muhyî (ö.1605-6)'dir.¹⁵ Onun anlatımına göre, halkın bir kısmı yetersiz beslenmeden ölürken, bir kısmı ise tekkelere sığınmak zorunda kalmıştır. Çünkü tekkeler vakıf arazilerine sahip yerlerdi ve zorlanıyor da olsalar kendilerine sığınanların temel ihtiyaçlarını asgari koşullarda sağlayabiliyorlardı. Tekkelere sığınanlar arasında Gayr-i Müslimler de vardı. Hatta bazıları gördükleri yardım ve iyilikten veya cizye vergisinden kurtulmak için Müslüman olmuştur.

Kıtlık dönemlerinin bazı yıllarında kışlar çok sert geçmiştir. Şiddetli soğuklar insanları da tarım arazilerini de mevcut bitkileri de doğrudan etkiliyordu. İnsanların şiddetli soğuklar sebebiyle hareket edemez hale gelmeleri, el ve ayaklarının donması sık karşılaşılan durumlar arasında yer alıyordu. Şiddetli ve uzun süreli soğuklarda yakacak olarak kullanmak amacıyla meyve ağaçlarının kesilmesi veya ağaçların donarak kuruması, tarım ürünlerinin azalmasına yol açarken, şiddetli soğuk yaşanan kışı takip eden bahar ve yazda hüküm süren kuraklık gıda üretimini tamamıyla durma noktasına getiriyordu. Şiddetli soğuklar ulaşımı doğrudan etkiliyor; işe nakli imkânsız hale geliyordu. Bu durumda insanlar, mevcut stoklarını tükettikleri gibi, tohumluk tahıllarını da bitiriyorlardı. Bu da ekecek tohum olmamasından dolayı o sene tarım ürünü yetiştirmemeye yol açıyordu. Yine şiddetli kış mevsiminde damızlık hayvanların bile kesilip yenmesi, at-eşek-öküz gibi hayvanların donarak veya açlıktan ölmesi insan hayatını iyice zorlaştırıyordu. Örneğin 1578 yılının kış mevsimi Anadolu'da oldukça şiddetli geçmişti. Üç ay boyunca yollar kapanmış ve insanlar yerlerinden kıpırdayamaz hale gelmişti. Ürün nakli neredeyse tamamen durmuştu. 1595 senesinin kışında ise İstanbul halkı aç kalmıştı. Şiddetli fırtınalar sebebiyle deniz nakliyatı durma noktasına geldiği için İstanbul'a yiyecek ulaştırılamamıştı.

Osmanlı devletinde ve toplumlunda ciddi izler bırakan şiddetli kışlardan birisi 1560 senesinde yaşandı. O sene Silistire, Akkirman, Boğdan ve Eflak bölgelerinde insanlar ve hayvanlar açlıktan perişan oldular. İnsanlar çalışamaz, hayvanlar yük taşıyamaz hale geldiler. İnsanların elinde yiyecek adına 'bir habbe dahi kalmadı'.¹⁶ Zira kuraklık insan hayatını tehdit edecek düzeyde şiddetli gerçekleşmişti. Aynı yıl özellikle Karadeniz'in kuzeyinde yaşanan kuraklığın şiddeti daha yüksekti. Kuraklık yüzünden bir miktar Tatar, Dinyester nehrini geçerek Osmanlı topraklarına sığındılar ve geldikleri yeni topraklarda kargaşaya yol açtılar. Dağılarak Boğdan sınırına

¹⁵ Muhyî-i Gülşeni, *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî ve Şemleli-zâde Ahmed Efendi Şive-i Tarikat-i Gülşeniye*, (Haz. Tahsin Yazıcı), TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 37.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defteri-3, Hüküm no: 1333, 8 Nisan 1560.

kadar gittiler ve zaman geçtikçe sayıları daha da arttı. Kırım'a gelen Tatar Nogayları, Kırım halkının da kıtlık çektiğini görerek farklı yerlere gitmek zorunda kaldılar. Stepelerde avlanarak karınlarını doyuran bu insanlar, av yetersiz kalınca sınırı aşp diğer bölgelerdeki reyanın sürülerine zarar vermeye başladılar.

Kuraklıkla irtibatlı felaketlerden birisi çekirgelerdi. Kurak dönemde aç kalan çekirgeler, tarlalardaki tarım ürünlerine hücum ediyor ve ürünü tüketiyorlardı. Çekirge istilasının kurak mevsimde olması, verdikleri zararın şiddetini daha da artırıyordu. Zira aç kalmaları sebebiyle daha saldırgan bir tüketiciye dönüşüyorlardı. Ayrıca kuraklık sebebiyle yiyecek az olduğu için bitki adına, yiyecek olarak ne varsa tamamını tüketiyorlardı. Bölgeye yumurtasını bırakan çekirgeler buldukları bölgede bir süre de olsa kalıcı hale geliyorlardı. Soğuğa dayanıklı olduğu için yumurtaları bozulmuyor, havaların ısınmasıyla yumurtalardan çıkan çekirge yavruları istilalarına devam ediyorlardı. Bu da çekirge probleminin yıllara yayılmasına yol açıyordu. 1557 ve sonrası birkaç yıl Kudüs çevresindeki köyler müthiş zarara yol açan bir çekirge istilasına uğradı. Tam bir felaket yaşandı. Tarlalardan, bahçelerden hiçbir şekilde ürün elde edilemedi. Köylüler devlete vergilerini veremediler. Sert kış, çekirge felaketini büyük oranda hafifletti. Ancak şiddetli soğuk olan kış mevsiminin ardından gelen kurak bahar ve yaz, insanların ellerinde ve avuçlarında kalan son ürünleri de bitirdi. Bu durum karşısında sancakbeyleri ve kadılar 1560 yılında durumu merkezî idareye bildirmek ve üç-dört yıldır uğranılan zararın boyutunu açıklayarak destek istemek zorunda kaldılar. Mısırdan getirilen buğday ile insanların aç kalmasının önüne geçilmeye çalışıldı. Fakat çekirge istilasına o sene de devam etti. Ciddi düzeye erişen bir açlık problemi yaşanmaya devam etti. Çiftçiler tohumluklar da dâhil olmak üzere tüm tahıl ürünlerini yiyip bitirdiler. Bunun üzerine Vakıf mütevellileri, insanların göç etmesini önlemek için ellerindeki ürünleri halka dağıtmak zorunda kaldı.¹⁷

1564-1565 yıllarında Anadolu'da yaşanan kıtlık çok şiddetli gerçekleşti. Fakat bu yıllarda yaşanan kuraklık ve kıtlık sadece Anadolu ile sınırlı kalmadı. Mısır'da da benzer sıkıntılar yaşandı. Nil nehrinin suyu bile oldukça azaldı. Yiyeceği ürünü Nil kıyısındaki arazilerde yaptığı tarımla karşılayan köylüler aç kaldılar. Ürün olmadığından stoklanmış ürünlerin fiyatı ise zenginleri bile zorlayacak kadar yükseldi. Kıtlıktan sadece bölge insanı değil, resmi görevli Osmanlı askeri de etkilendi. Açlık ciddi fiziksel güç kaybına yol açtı. Askerler güçsüzlükten kıpırdayamaz hale geldiler.

¹⁷ Singer, Amy, *Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler*, (çev. Sema Bulutsuz), TVYY yayınları, İstanbul, 1996, s. 151-152.

Bunu fırsat bilen bazı Arap aşiretleri isyana teşebbüs ettiler. Güçsüz Osmanlı askeri, asilerle mücadele etmekte ciddi şekilde zorlandı. Bu sıkıntılar Mısır bölgesinde 1572 yılına kadar devam etti. 1572 yılının bahar ayında bolca yağın yağmurlar sayesinde kuraklık sona erdi ve insanların yüzü gülmeye başladı. Ürün çoğaldığı için fiyatlar tekrar normal seviyesine döndü.

Yenişehir, Osmanlı zamanlarında, İstanbul'un önemli iae kaynaklarından birisiydi. Yenişehir'den iae gelmemesi demek İstanbul için problem demektir. 1567 yılında Yenişehir'de yaşanan kuraklık sebebiyle İstanbul'a gerekli gıda maddeleri gönderilemedi. Bu durum İstanbul'da iae darlığına yol açtı. Aynı yıl İstanbul'da, önemli miktarda tarım yapılan Çengelköy'de yaşanan sel felaketi sebebiyle İstanbullu ciddi düzeyde iae problemi yaşandı, insanlar aç kaldılar.

1571-1572'te Kuzey Anadolu ve Bulgaristan'da birçok hayvan yoğun yağın karlar sebebiyle beslenemedikleri gibi, soğuktan da donarak öldüler. Havaların ısınmasıyla birlikte insanların yüzleri tam gülecekken bu sefer de çekirge istilası başladı. Birçok bölgede çekirgeler tüm taze bitkileri, tahıl fidelerini köklerine kadar yiyip bitirdi. Çekirge istilası Marmara, Ege bölgesinde ve başta Midilli olmak üzere Ege adalarında üç yıl etkili oldu. Çekirgelerin istilası Kıbrıs'ta birkaç yıl daha fazla sürdü. Bu süre içerisinde adada ürün elde edilemedi. Çekirge istilasının yaraları sarılmadan bu sefer de Trakya bölgesinde ağır bir kuraklık başladı. 1574 senesinin 28 Mart günü Edirne halkı yağın duasına çıkmak zorunda kaldı.

1577'e kadar devam eden kıtlık, bölgede şiddetli bir açlığa yol açtı. Özellikle Dubrovnik, Sakız, Limni, İstanköy, Rodos, Tarhanyat, Sığıcak, Midilli ve Seferihisar gibi yerler ve genel olarak Ege Bölgesi'nde büyük buğday sıkıntısı yaşandı. Gıda fiyatları aşırı şekilde yükseldi. İnsanlar açlıklarını gidermek için ot yemek zorunda kaldılar. Kıtlık, zaman zaman dışa bağımlı olan payitahtı da oldukça zor durumda bıraktı. Bilhassa 1574-1577 yıllarında İstanbul'da ciddi bir kıtlık yaşandı. O yıllardaki kıtlık öylesine ağırdı ki, örneğin 1578 yılında Karadeniz'in esir pazarı olan Kefe'deki Müslüman halk, karınlarını doyurmak için bizzat kendilerini veya aile bireylerini satmak zorunda kaldılar. Zor şartlar onları kendi rızalarıyla köle olmaya zorladı.¹⁸ Bu arada baş gösteren veba salgını problemi daha da büyüttü. İnsanlar perişan oldular.

1578 yılının kışındaki şiddetli soğuklar çok geniş bir alanda etkili oldu. Canlıların hayatlarını ciddi düzeyde tehdit etti. Tüm Anadolu, Suriye, Irak

¹⁸ Demirtaş, Mehmet, 'XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul'un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller', *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi*, c. IV., sy. 2, 2004., s. 37-50. s. 39.

bölgesi şiddetli soğuklardan adeta dondu. Kayseri bölgesinde çok sayıda hayvan donarak telef oldu. Hatta öyle ki Mısır'da bile kar yağdı. Divan'dan Anadolu Beylerbeyisine gönderilen hükümde yer aldığına göre, kışın şiddetinden dolayı askerler ve davarlar Kayseri'den öteye geçemediler ve buna bağlı olarak bazı kırılmalar yaşandı. Bu arada Şirvan ve Gürcistan'ı fetheden Mustafa Paşa ve askerleri Erzurum'a döndüler. Erzurum'da kıtlık yaşandığı için öncelikle erzak sıkıntısının giderilip yanındaki askerlerle birlikte Kütahya'da kışlaması ve baharda yeniden sefer hazırlıklarına başlanması istendi.¹⁹ Bu olağan dışı durumu, 1573 yılında sefaret heyetinin üyesi olarak İstanbul'a gelen ve Osmanlı ülkesinde bir süre kalıp seyahat eden Stephan Gerlach anlatmıştır.²⁰ Azak bölgesi ise 1578 yılında çekirge istilasına uğradı. İnsanlar davarlarına yedirecek ot bulamadıkları için birçok hayvan telef olmuştur.²¹

Dönemin felaketlerinden birisi de salgın hastalıklardı. Veba ise en tehlikelisiydi. Veba salgınları arada bir geçmişte de yaşanmıştı. Ancak Kanuni döneminde yaşanan salgın çok can almıştır. Bu veba salgınına bizzat tanık olan Auger Ghiselin de Busbecq (1521-1591) o sıralar İstanbul'daydı. Elçilik göreviyle geldiği Dersaadet'te yaşamaktaydı. Busbecq'in İstanbul'da olduğu dönemde şehirde veba salgını çıkmış ve kendi evine de bulaşmıştı. Yetkililerden başka bir yere nakledilmesini istediğinde ret cevabı almıştır. Aldığı cevap karşısında serzenişte bulunarak şöyle der; “*Maksadım ne idi yoksa kaçmayı mı düşünüyordum? Bu illetin Tanrı'nın oku olduğunu ve takdir edilen hedeften şaşmadığını bilmiyor muydum? O'nun menzili dışına çıkmak için nereye saklanabilirdim?*”²² Bir müddet sonra, hizmetkârlarından birinin vebadan ölmesiyle tekrar müracaatta bulunur ve kendisine Büyükkada'da bir ev tahsis edilir. Busbecq, 1562 senesindeki veba salgını ile ilgili olarak “*Cermenlere vebanın durumunu sordum, azalıyor dediler. Günde kaç kişinin öldüğünü sordum. Beş yüz kadar dediler. Dehşet içinde kalmıştım. Aman Allah'ım dedim. Beş yüz kişi ölürken hastalığın azaldığını söylüyorsunuz, hastalık şiddetli olduğu zamanlar kaç kişi ölüyordu. Bin, bin iki yüz kişi kadar dediler*”²³ diye yazmıştır. Osmanlı

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Mühimme Defteri 32, Hüküm no: 468, 8 Aralık 1578.

²⁰ Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, (çev. Turkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 749.

²¹ Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keefe 1475-1600*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 501.

²² De Busbecq, O. G., *Türk Mektupları*, (çev. Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul, 2011, s. 198.

²³ De Busbecq, Ogier Ghiselin, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman Yayınları, Tarih yok, İstanbul, s. 170.

dönemindeki büyük veba salgınlarından bir diğeri ise 1583 senesinde patlak verdi. 1586 senesinde daha şiddetli olarak tekrar kendini gösterdi. Vebanın etkisi 1590 senesine kadar devam etti. Veba belası 1592 senesinde bir daha ortaya çıktı. Veba giderek etkisini daha da artırdı. Bu yüzden dönemin sultanı III. Murad, vebadan kurtuluş için halkı Alemdağı'na duaya davet etti. Hemen herkes bu çağrıya uydu. Bu yüzden İstanbul'da neredeyse kimse kalmadı, tüm dükkânlar kapandı. Kayıtlardan anlaşıldığına göre dua öncesinde İstanbul'da her gün üç yüzü aşkın sayıda insan ölmekteydi. Kısa süre sonra vebanın şiddeti hafifledi ve günlük ölüm sayısı 100 kişiye düştü.

1585 yılında Trakya bölgesine ağır bir kuraklık yaşandı. Kışın kar yağmadığı gibi, bahar ve yaz mevsimi de kurak geçti. Ürün yetiştirilemediği gibi, mevcut tahılı un yapan değirmenler de dere ve nehirler kuruması sebebiyle çalıştırılmadılar. Edirne başta olmak üzere bölgede şiddetli bir un sıkıntısı baş gösterdi. Un fiyatları iyice yükseldi, halk ihtiyacını karşılamakta ciddi manada zorlandı.

Anadolu ve İstanbul halkı bir yandan veba ile uğraşırken, öte yandan da şiddetli soğuklarla uğraşmıştır. Esasen tüm Anadolu dondurucu soğuktan perişan haldeydi. 1578-1619 yılları arasında İran ile arada bir kesintiye uğrasa da uzun bir süre savaş hali yaşanmıştır. 1578-1590 yıllarında İran seferine çıkan Ferhat Paşa ve askerleri, Gence'nin fethi sırasında şiddetli soğuklarla mücadele etmek zorunda kaldılar. Sefer sırasında orduda yer alan Dergâh-ı Âlî çavuşlarından Rahimîzâde İbrahim Harimî yaşananları *Feth-i Gence* isimli kitabında kaleme almıştır.²⁴ Harimî'nin tanıklığından öğrendiğimize göre, birçok askerin elleri ve kulakları dondu. Soğuğun kıtlıkla birleşmesi toplu ölümlere yol açtı. Yaşamakta olan askerlerin donmuş asker cesetlerini defnetmeye mecalleri olmadığından, cesetler öylece bırakıldı. İnsanlar toplu duaya çıkıp; bir mucize bekler hale geldiler. Harimî'nin Kastamonu'da şahit olduğuna göre 1585 yılının bayram günlerinde insanlar evlerinden çıkıp, birbirleriyle bayramlaşma bile gerçekleştiremediler. Harimî, kışın dondurucu şiddetine tanıklığı sebebiyle kış gelince sadece kışın hükmünün geçerli olduğunu ifade etme ihtiyacı hissetmiştir. Bundan hareketle de kış mevsimini *şâh-ı şitâ* olarak isimlendirmiştir. O yıllarının tanıklarından birisi de Asafî Dal Mehmed Çelebi'dir (ö. 1604). Doğu seferi sırasında şiddetli soğuklar sebebiyle bazı askerlerin at üzerinde donduklarından bahsetmiştir. Aç askerler canlı cansız buldukları yenebilecek her şeyi yemek zorunda kaldıklarını anlatmıştır. Aç

²⁴ Bkz: Dündar, Hasan, *Rahimîzâde İbrahim (Harimî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritisasyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon, 2006.

kalan hayvanların birbirlerinin semerlerini ve yüklerini kemirdiklerini, hepsinin soğuktan titreyip durduklarını, önemli bir kısmının da donarak öldüğünü belirtmiştir.²⁵ Sefeviler'e esir düşen ve Şiraz'a götürülen Asafi, Şiraz'daki insanların açlığından bahsetmiştir. Üç yıl esir kalan Asafi'nin anlattığına göre, İran tarafında da insanlar açlıktan kırılmaktaydı. Çoğu kimse bir parça kuru ekmeğe için dilenmek zorunda kalmıştı. Fakat onlara ekmeğe veren hiç kimse olmuyordu. Çünkü herkes açtı. Bu sebeple Asafi ve üç arkadaşı kendilerini âmâ gibi göstererek dilenmek zorunda kalırlar. Açlık ve soğuktan perişan olurlar. Karınlarını doyuramazlar. Sonunda bir mezbahaya giderek, diğer tüm dilenenlerle birlikte orada buldukları et artıklarıyla karınlarını doyurmaya çalışırlar.

Aslında bir-iki yıl süren kuraklıklar Osmanlı'da görülmemiş olaylar değildi. Halk bu duruma ayak uydurmasını biliyordu. Fakat 1590'larda yaşanan altı yıllık kuraklık kadar şiddetli ve uzun süreli daha önce hiç görülmemişti. 1590-1596 arasındaki şiddetli soğuklara bağlı olarak, son 600 yılın en kurak dönemi yaşandı. Habsburglar ile devam eden savaş durumu daha da ağırlaştırdı. Yeterli işe alamayan aç askerler, yerli kaynaklara saldırdılar. Reaya, köyünden kaçmak zorunda kaldı. Macaristan'da görevli Anadolu sipahileri, ülkedeki durum yüzünden moral bozukluğu yaşadılar. Tüm olumsuzluklar üst üste geldi. Ülkede tarımın durumu iyi değildi, bu iktisadî darlığa yol açtı. İktisadî sıkıntılar, salgınlar, siyasi huzursuzluklar durumu hepten zorlaştırdı. Askeri güçler, deniz savaşlarına katılmak istemediler. Macarlarla savaş zamanı yaşanan sert soğuklar ve kıtlık sebebiyle askerler isyan çıkarttılar.

O sene çok sert geçen kış mevsimi 1593-1594 Osmanlı-Habsburg savaşının zorluklarını daha da ağırlaştırmıştır. 1595 senesinde Şubat'tan Nisan'a kadar üç ay boyunca Tuna nehri donduğu için askerler buz üzerinde yürüyerek hareket ettiler. Şiddetli soğuklar sadece Balkanlar'da değil Anadolu'da da tüm şiddetiyle hükümünü sürdürdü. Bursa'da binlerce koyun donarak telef oldu. Benzer durum Trakya bölgesinde de yaşandı. O sene kesecek hayvan kıtlığı yaşandığından askere et yedirilemedi; askerle doğru dürüst beslenemediler.

1596 yazı İstanbul'da kurak geçtiği için insanlar ciddi zorluklar yaşadılar. İstanbul'da sular çekildi, çeşmeler kurudu. Temel tüketim ürünlerinin fiyatları, insanların tamamına yakınının alım gücünü aşacak kadar çok yükseldi. Ot ve arpa pahalandı. Fiyatlar yükseldiği için kıtlık zahire bulmak

²⁵ Asafi Dal Mehmed Çelebi, *Şecaatname*, (Haz.H. Mustafa Eravcı), MVT Yayınları, İstanbul, 2009, s. 287-292.

zorlaştı. 10 Mayıs 1596'da Sultan'ın davetiyle tüm İstanbul halkı yağmur duasına çıktı.

Bu felaketler yaşanırken insanlar ne düşünüyorlardı? Felaketin sebebi olarak düşündükleri şeyler nelerdi? Yaşanan tüm bu felaketleri sorgulayan Mustafa Selânikî, dönemin egemen zihniyetinin önemli bir örneğini vermiştir. Hayatı bir imtihan alanı olarak gören ve her musibetten hiç değilse bir ders alma anlayışına sahip olan Müslüman zihniyetinin temsilcisi olarak, yaşananları insanların günahları ile açıklamıştır. Yaşanana felaketleri özellikle de yöneticilerin yanlışlarıyla irtibatlandırmıştır.²⁶ Ayrıca halkın olumsuz tutum ve davranışlarının da musibetlerin sebepleri arasında yer aldığını ifade etmiştir. Bu arada 1596 yılında İstanbul'daki Sultan Mehmed camiinde gerçekleştirilen toplu duayı da detaylı olarak anlatmıştır. Devrin önde gelen ulemasının gerçekleştirdiği ve büyük bir katılımın gerçekleştiği törende yapılan duada, musibetlerin sebebinin yaygınlaşan rüşvet ve faizcilik olduğunun dile getirildiğini bildirmiştir.²⁷

Selanikî'nin yaklaşımının örneği pek çoktur. Mehmed Halife bunlardan bir diğeridir. Mehmed Halife 1623-64 yılları arasındaki olayları konu edinen Tarih-i Gilmânî'sinde bir hadisi değerlendirmelerinin referansı olarak zikretmiştir. Hadis şöyledir: “*Bir beldede zina ve kumar ya da kötülük baş gösterir ve doğruluk yok olursa Allah bunu dört şeyle temizler; yangınla, kıtlıkla, salgın hastalıkla ve savaşla. Allah dilediği şeyi yapar, dilediği şekilde hükmeder*”.²⁸

Sivas defterdarlığı ve Amasya sancakbeyliği görevlerinde bulunan Gelibolulu Mustafa Âli de 1595 yılında Sivas ve çevresinde tanık olduğu salgın hastalıkların ve iâşe darlığının sebebini dinî ve ahlakî yozlaşmayla irtibatlandırmıştır.²⁹ Kıtlığa yaşayarak tanık olan Asafî Dal Mehmed Çelebi, Allah'a layıkıyla şükredilmemesini musibetlerin sebebi olarak ifade etmiştir.³⁰ Yahya Bey'in (ö. 1582) musibetlere ilişkin değerlendirmesi ise bir şiir ile olmuştur: “*Kahtlık düştü bir iklime meğer / Oldular hışm-ı hüdâya mazhar*”.³¹ Tüm bunlar yaşanmakta olan felaketin gerekçesi dile getirilirken

²⁶ Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, (çev. Mehmet İpşirli), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 444.

²⁷ Selanikî, *Tarih-i Selânikî*, s. 600.

²⁸ Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmânî*, (haz. Ömer Karayumak), Tercüman Gazetesi yayını, İstanbul, Tarih yok, s. 144.

²⁹ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s. 578.

³⁰ Asafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecaatname*, 164.

³¹ Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984, s. 51.

verilen örneklerden hareketle döneminin yaygın durumdaki ahlâkî, idarî ve toplumsal problemlerinin ortaya konmasına vesile olmuştur.

Ne var ki felaketlerin sonu bir türlü gelmedi. 1595 yılında baş gösteren kıtlık Macaristan sınır boyunda çok şiddetli gerçekleşti. Sürmekte olan savaşın bir parçası olarak 1595'te bir süvari birliği saldırıya geçmeyi reddetti ve başlarındaki komutanı öldürdüler. Sinan Paşa (1520-1596), süvarilerin isyana kalkışma ihtimali sebebiyle Belgrat'ta kışlama isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Şiddetli soğuklar sonraki yıllarda da yaşandı. 1601-1602 senesinin kışında yaşanan şiddetli soğuklar sebebiyle 2000 Osmanlı askeri soğuk ve açlıktan dolayı öldü. Maalesef şiddetli soğuklar bir türlü sona ermedi. 1602-1603'te kış mevsimi de çok sert geçti. Bu sebeple top ve kağnılar buzulların üzerinde sürüklenerek taşındı. Havalar ısınınca eriyen buzlar taşkına neden oldu. Aynı zamanda veba salgını başladı. Kıtlık ve veba insanları perişan etti.

Genel olarak düşünüldüğünde 1560-1600 yılları arasında bazı istisna seneler hariç, kuraklık yüzünden bitkiler boy atamadı, yeterli tahıl üretimi gerçekleştirilemedi. En önemli üretim ve savaş aracı olan atlara saman bulmak bile mümkün olmadı. Hayvanlar açlıktan bitap düştüklerinden araba çekemez, yük taşıyamaz oldular. Bu şartları gören devlet görevlileri, Özü Kalesi'ndeki çalışmalarını durdurmak zorunda kaldılar. Alman seyyah De Busbecq (1522-1592)'in Türkiye'ye gelişi tam da bu kuraklık zamanına denk gelmiştir. De Busbecq tanık olduğu kuraklıktan detaylı olarak bahsetmiştir. Diğer bir Alman seyyah Hans Dernschwam (1494-1568) da aynı mahiyette bilgiler aktarmıştır.

Devlet, felaket yıllarında yaşanan iklim koşullarının olumsuz etkilerine karşı farklı çözümler üretmenin çabası içerisindeydi. İnsanların kuraklıktan kaynaklanan mağduriyetlerini azaltmak, kıtlığın dayanılmaz seviyeye erişmiş şiddetini görece makul seviyelere çekebilmek için zamana, bölgeye, problemin sebebine göre çözüm yolları araştırıyor ve bazılarını da uygulamaya koyuyordu. Vergi affı veya ödeme kolaylığı sağlanması en sık başvurulan yöntemlerden birisiydi. Örneğin 1571 yılındaki kuraklık ve çekirge istilasını sebebiyle Mentеше bölgesi insanların malî sorumluluklarının affı bu yöndeki uygulamaların örneklerinden birisidir. Kuraklığın şiddetinin en yoğun yaşandığı bölge insanları yönetime başvurarak başta vergiden muafiyet olmak üzere çeşitli yardımlar talep ettiler. Oluşturulan teftiş heyeti ile şikâyetler ve talepler yerinde incelendi ve tespitlere göre çözümler üretildi.

Kuraklık sebebiyle arazisinin işleyemeyen halkın, tarıma daha elverişli bölgelerdeki havass-ı hümâyûn arazilerine yerleştirilmeleri veya benzeri arazi tahsisleri devletin sıklıkla başvurduğu yöntemlerden bir diğeridir. Fırat

nehirinin yaklaşık 20 yıl süreyle suyu ciddi oranda azaldığı için kıyısındaki arazilerde ürün yetiştiremeyen çiftçilerin bölgedeki havass-ı hümâyûn arazilerine yerleştirilmesi bunun örneklerinden birisi olmuştur. 1576 yılında Diyarbakır bölgesindeki mahsuller doludan zarar görünce, çiftçiler devlete başvurarak vergi konusunda indirimle gidilmesi talebinde bulundular.³² Bunun üzerine bölge insanları havass-ı hümâyûn arazilerine yerleştirildiler.

Dönemin en önemli felaket sebeplerinden birisi sellerdi. Şiddetli soğuk olan kışların baharlarında sel felaketi yaşanmıştır. Çünkü kış boyunca yağın karlar hiç erimeden birikiyor ve normal dışı sıcaklarla başlayan bahar mevsimiyle birlikte bir anda eriyordu. Bu ise sellere yol açıyordu. Esasen sel felaketi, dönemin şartlarında, sadece Osmanlı ülkesinin değil, tüm Avrupa'nın en büyük problemlerinden birisi olmuştur. 1570-1600 yıllarında daha çok da Akdeniz bölgesinde çok şiddetli sel baskınları yaşanmıştır.³³

1567 yılındaki sellerde İstanbul ve çevresindeki çiftçiler ağır zarar gördüler. 1572 yılında yaşanan sel felaketi sebebiyle Trakya ve Ege bölgesinde ulaşım imkânları sıfırlandı, tüccarlar aylarca bir yerden diğer yere ürün gördüremediler. İnsanlar uzun süre aç kaldılar. Fransa'nın İstanbul elçilik heyetinde yer alan ve 1573 yılında Çanakkale-Balıkesir bölgesini gezen Philippe du Fresne-Canaye (1551-1610), iâşe yetersizliğinden dolayı bölge insanlarının sadece yulaftan imal ettikleri ekmeği yemeye çalıştıklarını yazmıştır.³⁴ 1575 yılında Gediz ırmağının taşması ve sel felaketi sebebiyle Manisa ve çevresindeki ürün miktarı yok denecek kadar azaldı. Sel sebebiyle Dicle Nehri'nin getirdiği balıkları temizleyerek arazileri tarıma elverişli hale getirmek için her yıl sadece Bağdat'tan 900 işçi getirildi ve 40 gün süreyle çalıştırıldılar.³⁵ 1579 yılında Bolu ve civarında yaşanan seller sebebiyle o sene çeltik üretimi yapılamadı. İnsanlar ellerindeki çeltikleri bir sonraki senenin tohumluğu olarak ayırmak zorunda kaldılar. Bir sonraki senenin tohumluğu olarak stoklanabilen çeltik ise ihtiyacın ancak çeyreği kadardı. Bu sebeple bir sonraki sene de çeltik darlığı yaşandı. 1593 yılında Kıbrıs'ta gerçekleşen seller sebebiyle adanın tüm tarım arazisi tarım için elverişli olmaktan çıktı, yıllarca tarım yapılamadı. 1598 yılındaki sel

³² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, 7534, Sayfa No: 257, Belge No: 1, 16 Mayıs 1576.

³³ Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1993, C. I, s. 328.

³⁴ Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, (çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 102.

³⁵ Orhonlu, Cengiz; Turgut Işıksal, 'Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat', *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 13, S. 17-18, İstanbul, 1963, s. 88.

sebebiyle Satırcı Mehmed Paşa (ö. 1599) komutasındaki Osmanlı ordusu hareket edemez hale geldi ve Belgrat yakınlarında mahsur kaldılar. Aç kalan askerler bölgede yağmacılığa başladıkları için ciddi düzeyde asayiş problemi yaşandı. 1615 yılında Trakya’da yaşanan sel felaketi sonrasında tüm Edirne ve civarı balçık ile doldu, insanlar tarım yapamadılar, hareket edemez hale geldiler. 1636 yılındaki sellerden Van bölgesinde binlerce hayvan telef oldu.

Seller tüm Osmanlı coğrafyasında etkili oluyordu. Ancak tahribatını daha çok Anadolu bozkırında görülmüyordu. Coğrafi özellikler bunun başlıca sebebiydi. Anadolu en zor zamanlarını 16. yüzyılın son yıllarında yaşadı. Bu yıllardaki seller tufan düzeyinde şiddetli gerçekleşti.³⁶ Üstelik selin olumsuz etkileri kısa süreli değildi. Selin yol açtığı olumsuz koşullar tarım üzerinde elli yıla varan sürede olumsuz etkiye sahip olmuştur. Çünkü tarıma en uygun tabakasını sel sebebiyle kaybeden arazilerde verimli tarım yapılamamış, yapılsa bile harcanan emeğin karşılığı alınamamıştır. Çorak toprağa dönüşen topraklar yabancı ot bile yetiştirmez hale gelmiştir.

Aşırı yağışların ve bunun sonucu oluşan sellerin başta tarım olmak üzere yol açtığı problemler Anadolu’nun tarihinde her zaman söz konusu olmuştur. Ancak Küçük Buzul Çağı’nın birinci büyük dalgasını kapsayan yıllarda iklim şartlarında gerçekleşen dengesizlikler kuraklık ve sel felaketinin peş peşe yaşanmasına sebep olmuştur. Kuraklık ve seller normal şartlarda felaket sebebidir; çünkü doğrudan tarımı etkilemektedir. Fakat özellikle aşırı yağışların olumsuz etkisi örneğin Balkanlara kıyasla Anadolu’da daha şiddetli olmuştur. Anadolu, çorak arazisinin oldukça ince olan toprağını, en küçük su akıntısında bile kaybetme riski yaşamıştır. Üstelik Anadolu topraklarının ancak beşte birinde tarım yapılabilirdi. Zira arazinin önemli bir kısmı çıplak ve engebeliydi. Tarım arazilerinin azlığı ve yağışlar karşısında korunaksızlığı Anadolu insanının tarım sayesinde karnını doyurmasını zorlaştırıyordu. Ama yapabilecek başka bir şey de yoktu.

Anadolu için arazi tanımlamalarında sıklıkla geçen ifade ‘taşlık’ şeklindedir. Bu ise tarımı zorlaştıran ve hatta imkânsız kılan bir durumu işaret etmektedir. İnsanlar arazideki taşları toplayarak tarım alanı açmaya çalışıyorlardı. Bu durum Anadolu’da bugün bile görülmektedir. Ancak elbette ki her bölge veya arazi taşların toplanmasıyla tarım yapılabilecek nitelikte değildi. Birçok bölgede arazinin tamamı taşlarla ve kayalarla kaplıdır. Bu ise Anadolu insanının hayatını çok zorlayan coğrafi sebeplerden birisidir. Bu coğrafi zorluğa, iklim şartlarında gerçekleşen bozulmalar ve olumsuz sürprizler eklenince Anadolu insanının hayatının ne kadar

³⁶ Tabak, Faruk, *Solan Akdeniz 1550-1870, Coğrafi Tarihsel Bir Yaklaşım*, (çev. Nurettin Elhuseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 235.

zorlaştığını bir nebze olsun anlamak mümkün olabilmektedir. Resmî belgeler incelendiğinde, taşların toplanmasıyla kısmen de olsa tarım yapılabilir hale getirilen arazilerin hem verimsizliğinden ve hem de en küçük meteorolojik değişiklikte tarım yapma imkânını hepten kaybetmesinin yol açtığı demografik problemlerden bahsedildiği görülmektedir. Bunun örneklerinden birisi Şebinkarahisar ile ilgilidir. Yaşadıkları bölgenin arazisi tarım yapmayı zorlaştırdığı ve en küçük olumsuz meteorolojik değişikliklerle örneğin sıcakların artması veya yağışın azalması karşısında tarım yapmak, ürün elde etmek imkânsız hale geldiğinden halkın bölgeden göç etmek istedikleri ve 1569 tarihli tahrir defterindeki kayıttan anlaşıldığı üzere iki yıl içinde önemli bir kısmının başka bölgelere göç ettikleri anlaşılmaktadır. Göç gerekçesi tahrir defterindeki kayıta “*sengistan (taşlık) olub ziraat ve hirâsete kâbil yerlerinin cüz’i olması*” şeklinde geçmektedir. Şebinkarahisar’da yaşanan göçün benzeri Tortum’da da yaşanmıştır. Engebeli ve taşlık bir bölge olan Tortum bölgesindeki halk sürekli maişet kriziyle mücadele etmekteydi. Derin vadilerdeki akarsuların kıyısında yer alan çok sınırlı alanlar hariç tarım arazisinin bulunmaması veya birçok arazinin de çok zor şartlarda ve düşük ürün verimi ile tarım yapılabilir nitelikte olması Tortum halkını çok zorluyordu. Bu sebeple birçok kişi bölgeden göç etmek zorunda kalmıştır. Göçün önemli bir kısmı 1610’lardan başlayarak 1643 yılına kadarki sürede gerçekleşmiştir. Göç edenlerin önemli bir kısmı Erzurum’a gitmiştir. Bu şekilde bölge nüfusunun üçte biri göç etmiş ve birçok köy boşalmıştır. Ancak devlet göç edenleri hesaba katmadığından, önceden belirlenmiş vergi miktarının tamamı göç etmemiş olanlardan edilmiştir. Bu ise çok zor şartlarda tarım yapan insanların az miktardaki ürünlerini vergi olarak devlete vermesine yol açmıştır. Bu sebeple insanlar aç kalmıştır. İaşe probleminin şiddetinin artması üzerine bölgede yaşamakta olan insanlar birleşerek hallerini Divan’a iletme zorunda kaldılar. İdareciler vakit kaybetmeden problemin çözümüne yöneldiler. İncelemeler sonunda, mevcut kurallar gereği, on yıl ve daha fazla süre önce göç edenlerin yeni yerlerinde kalmalarına, ancak on yıldan daha az süre önce göç edenlerin tekrar köyelerine, daha önce yaşadıkları bölgeye dönmelerine karar verildi.

Balkanlar da büyük oranda dağlıktır. Fakat bu dağların önemli bir kısmının bitki ile örtülü olması sel felaketinin şiddetini Anadolu’ya kıyasla azaltmaktaydı. Bu ise Balkan ahalisi için önemli bir avantajdı. Fakat Akdeniz ve Ege’deki adaların durumu Anadolu kırsalındakinden çok daha kötüydü. Adaların çoğunluğunda tarıma elverişli arazi yoktu. Araziler taşlık nitelikte olup, sulama imkânları ise son derece sınırlıydı. Bu ise adalarda sıklıkla iaşe problemi yaşanmasına yol açıyordu. Zor şartlarda yapılmakta olan tarım faaliyetleri insanları doyurmakta yetersiz kalıyor, en küçük

olumsuz bir meteorolojik değişim kolaylıkla kıtlığa yol açıyordu. Bu sebeple payitaht sıklıkla adalardan gelen yardım taleplerini karşılamakla ilgilenmiştir. Göç ise devletin sıklıkla başvurduğu yöntemlerden birisi olmuştur. Örneğin Kıbrıs fethedildiğinde Anadolu'nun tarıma imkân sağlamayan taşlık ve çorak arazilerindeki insanların bir kısmı Kıbrıs'a yerleştirildiler. Kıbrıs'a taşınacak insanların yaşadıkları bölgeler Karaman ve Maraş olarak belirlenmişti. Bu bölgelerden Kıbrıs'a taşınan insanların yeni hayata kolay başlamaları ve bir an önce üretici olabilmeleri için iki yıl öşür vergisinden muaf tutuldular.

Adalardaki tarım arazilerinin yetersiz ve bazılarında ise ada halkının karnını doyurmaya yetecek kadar ürün elde etmeye imkân sağlamaması sebebiyle, devletin halka yardım için sıklıkla başvurduğu yöntemlerden bir diğeri ise vergi muafiyeti getirmek veya kuralı askıya almak şeklindeydi. Örneğin İmroz halkı, 1580 yılında, cizye vergisinden muaf tutulmuştur. Rodos halkı ise, 1565 yılında hiç ürün elde edememeleri sebebiyle devletten yardım talep ettiklerinde mevcut kuralın askıya alınması uygulaması ile desteklendiler. Bölgeler arası iaşe sevkiyatını sıkı bir şekilde kontrol ederek, iaşe dağıtımında problem çıkmasına müsaade etmemek konusunda son derece kararlı olan devlet, Rodoslulara istisna bir imkân olarak Batı Anadolu'dan, Ayazmend ve Bergama bölgesinden iaşe temini izni verdi. Bu durum adalardaki insanlar için önemli bir yardım niteliği taşıyorsa da devletin malî kaynakları veya ülkedeki iaşe dağıtımının düzeni açısından önemli bir problemdi. Fakat o şartlarda yapacak başka bir şey de yoktu.

Osmanlı coğrafyasının Suriye, Mısır bölgeleri tarıma elverişlilik açısından zorlukların en şiddetli yaşandığı, tarım alanlarının son derece az olduğu bölgelerdi. Bölgenin arazisi tarım veya hayvancılık açısından hiç elverişli değildi. Dolayısıyla tüm bunlardan dolayı Osmanlı coğrafyasından her bölge kendi karnını doyurabilecek imkâna sahip değildi. Bu ise, bazı bölgelerin diğer bölgelerden gelecek ürün desteğine muhtaç hale gelmesine, bazı bölgelerin ise diğer bölgeler için erzak deposu gibi görünmesine yol açmıştır. Bunun Anadolu şartlarında bir örneği olarak Isparta bölgesi dikkate alınabilir. O günün şartlarında Isparta bölgesinde yapılan tarım faaliyetleri bölgede yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde değildi. Bu sebeple Isparta bölgesi halkı başka bölgenin desteğine muhtaçtı. Bu bölge ise geleneksel olarak Kütahya bölgesi idi.

Sel felaketinin önemli etkilerinden birisi de değirmenlerle ilgilidir. Şiddetli seller sebebiyle dere ve çayların yatakları değişiyor, bu da mevcut değirmenleri kullanılamaz hale getirebiliyordu. Susuz kalan değirmenler bir işe yaramadığı gibi, mevcut tahılı çekip un yapmanın imkânı da olmadığından insanlar ellerinde tahıllarıyla açlık çekiyor, ilkel yöntemlerle

tahıldan un yapmaya çalışıyorlardı. Bu durum Anadolu insanının sıklıkla karşılaştığı durumlardan birisiydi. Değirmenleri kullanılmaz hale getiren sel felaketinden sonra uzun ve yorucu çalışmalarla dere ve çayların yatakları tekrar açılarak değirmenler kullanılabilir hale getirilmeye çalışılırdı. Bu ise bazen aylarca çalışmayı gerektirebiliyordu.

Bazı küçük dönemler hariç genel olarak tüm dönem boyunca, yani 16. yüzyılın ikinci yarısında, Anadolu ve Balkanlar'da tarım üretiminin hem miktarı azalmış hem de kalite düşmüştür. Elde olan az miktarda mahsulün fiyatı olağanüstü artış kaydetmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, bir koyun 1550 de 30-35 akçe iken, 1595 de 100-120 akçe ve Büyük Kaçgun devri sonuna düşen 1609 da ise 217 akçe olmuştur. Buna göre, 1550'inin koyun fiyatları ile 1609'daki arasında yaklaşık altı kat fark vardır. 1550 de, Üsküdar, Bursa ve Edremit'te bir kile (25.600 gr) buğdayın değeri 5-6 akçedir. 1595 buğday fiyatı 20-30 akçe olmuştur. 1609 yılında ise bir kile (25.600 gr.) buğdayın fiyatı 100 akçeye ulaşmıştır. Bir okka (1382 gr) ekmeğin fiyatı 1550 yılında yarım akçe, 1595 yılında 1 akçe olurken, 1609 yılında ise 4-8 akçe arasında değişmektedir. Bir okka (1382 gr) sadeyağın fiyatı 1550 yılında 6-8 akçe, 1595 yılında 14 akçe, 1609 yılında ise 42 akçedir.³⁷

Yaşanan felaketler toplumun sadece belirli kesimlerini etkilemiyordu. Toplumun en alt seviyesinden en üst seviyesine kadar sosyo-ekonomik düzeyi farklı olan tüm kesimleri, felaketlerden bir oranda etkileniyordu. Bu etkilenme tamamıyla olumsuzdu. Daha da kötüsü, felaketlerin sonunun bir türlü gelmemesiydi. Olumsuz iklim koşulları sadece 16. Yüzyıla sınırlı kalmadı. Takip eden dönemlerde de yaşanmaya devam etti. Üstelik 1600 yılında Huaynaputina (Genç yanardağ) volkanının patlamasıyla soğuklar daha da arttı. Bunun sonucunda yaşanan kuraklıklar Avrupa'da ve Osmanlı ülkesinde her yeri etkiledi. Bu konuda zamanın tanığı olarak Tarihçi İbrahim Peçevî önemli bir referanstır. İbrahim Peçevî, 1601 senesindeki Budin'den Serdar'a uzanan yolculuğu sırasında ciddi zorluklarla karşılaştığını anlatmıştır. Her yerde insan boyuna ulaşan kar vardır. Kardan yolculuk yapmak imkânsızlaşmış durumdadır. Bu sebeple yolculuğuna devam edemez. Yolculuğuna Tuna üzerinden devam etmeye karar verir, fakat Tuna donduğu için bu yolculuğunda da bir hayli zorlanır. Yolculuk sırasında buzların kırılması yüzünden atlar sürekli sulara gömülürler. Tüm bu

³⁷ Akdağ, Mustafa, 'Celâli İsyânlarından Büyük Kaçgunluk 1603 —1606', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 2-3, 1964. ss. 1-50, 1964.

zorluklar yolculuğun süresini çokça uzatır; bir-iki günde gidilecek mesafeye ancak 15 günde gidebilir.³⁸

1601 senesinde yaşanan sert kış yüzünden Osmanlı ordusu, Kanije'ye yardıma gidememiştir. Askerler Ösek köprüsüne geldiklerinde yağın kar nedeniyle ilerleyemezler. Arda köprüsü çöker. Tombazların çoğu suya batar. Bütün asker birkaç gün sazlıklarda ve ormanda yatmak zorunda kalır. Yeniden bir köprü yaparak Belgrat köprüsüne kadar devam ederler, ancak Belgrat köprüsünün de çöktüğünü görüp, oldukları yerde kalırlar. Asker soğuktan perişan olur. Çoğu askerin elleri ve ayakları donar. Soğuklar takip eden kışlarda da şiddetli olur. 1604 senesinde Boğaziçi'nde balıklar donar, insanlar ağaçları soğuktan korumak için keçe ile sarmak zorunda kalırlar.

1590'ların Osmanlısında şiddetli bir kuraklık ve bu kuraklığa bağlı olarak da ağır bir kıtlık yaşanmıştır. Bir süre ambarlarda muhafaza edilen erzak ile idare edilmiştir. Ancak çok geçmeden stoklar tükenmiştir. Her türlü yiyecek bulunamaz hale gelir. Fiyatlar olağanüstü yükselir. Örneğin Tokat'ta kıtlıktan dolayı bir ölçek arpanın fiyatı 5 dirhemden 50 dirheme çıkar. Yaşanan ve her geçen gün daha da ağırlaşan zor şartlardan dolayı insanlar topraklarını, evlerini terk ederler. Zorunlu göçler sebebiyle demografik düzen altüst olur. Kayseri ve Amasya gibi şehirler 17. yüzyılın ortalarında elli yıl öncesine göre nüfuslarının yarısını kaybederler. Bu zaman zarfında Samsun, Konya, Kayseri, Harput gibi yerlerdeki nüfus ortalama %63 oranında azalır. O günlerin bir tanığı olarak İngiliz elçi Sir Thomas Roe, 9 Temmuz 1622 tarihli bir yazısında Osmanlı ülkesindeki nüfusla ilgili şu bilgileri vermiştir: “*Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi iki eyaleti olan Rumeli ve Anadolu'da yemek için tek yumurta ve size içmek için bir bardak su verecek tek bir insana rastlamadan üç gün boyunca at sürebilirsiniz*”.³⁹

1593-1594 senelerinde kıtlıktan dolayı koyun kesimi yasaklanmıştır. Eldeki mevcut gıda ürünlerinin ve mallarının planlı tüketimi sağlanmaya çalışılır. Şahsi gemilerin yağlanmasına yasak getirilir. Un kıtlığından dolayı ekmeğe oranla daha keyfi bir tüketim ürünü olan simit kontrol edilip, üretimi azaltılır. Anadolu ve Rumeli'nin hali bu olmasına karşılık, Mısır tam bir felaket yaşamaktadır. Açlık yüzünden Mısır'daki insanların yamyamlığa başladığına dair haberler İstanbul'a kadar gelir. Kıtlık ve savaş devlet otoritesini sarsar, kontrol zayıflar. Asayişsizlik problemi patlak verir. Her yerde eşkıya türer. Eşkıya grupları köyleri basıp, halkın elindeki her şeyi

³⁸ İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, (çev. Murat Uraz), Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1969, s. 397.

³⁹ Zinkeisen, Hohann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yay., İstanbul, 2011, C. III, s. 560.

yağmalarlar. Devletin asayişsizliği önlemek için gönderdiği memurlar arasında, durumun karışıklığından ve devlet otoritesinin zayıflamasından yararlanarak karnını zor doyuran köylüyü haraca kesenler, köylünün elindeki son erzaka el koyanlar olur. Birçok yerde devlet otoritesi yok edilir. Devletten umudunu kesmiş köylüler memurlara karşı itirazlara başlarlar. Halk köylerin yollarını kapatarak yabancıyı içeri almaz; beyler, ağalar bile köye gelemeyebilirler. Devlet memurları, 1596 senesinde koyun almak için Karaman'a gittikleri zaman ilk kez köylünün açık ve toplu tepkisiyle karşılaşır. Köylünün isyanı ile Celâli eşkıyası arasında iş birliği oluşur. Binlerle başıbozuk eşkıyanın düzen bozucu eylemleri büyür ve örgütlü bir isyana dönüşür. Paralı, hoşnutsuz askerlerin aralarına katılmasıyla sayıları daha da artar. İstismardan bıkan reaya da Celâlilere katılmaya başlar. Birçok bölgedeki yiğitbaşlar bile kendi bölükleriyle Celâlilere katılırlar. Bu sırada savaştan bıkmış ve reayayı soyamayan tımar sahipleri de doğrudan veya dolaylı bir şekilde Celâlilere destek verir, onlarla iş birliğine giderler. Tüm bu durumlar karşısında dönemin sultanı III. Murad köylüye kendini korumanın yollarını gösterdiği bir *adalet fermanı* (*Adaletnâme*) yayımlamak zorunda kalır.

Osmanlı ahali, 1595-96 yıllarında savaş yüzünden daha önce ödedikleri verginin katbekat fazlasını ödemek zorundaydı. Ama ne bunu ve ne de daha azını ödeyemiyordu. Çünkü hükmünü sürdürmekte olan şiddetli kuraklık yüzünden geçimini tarımdan sağlayan köylünün ödeme gücü nerdeyse sıfırlanmış haldeydi. Bu yüzden vergi memurlarına karşı nefretle doluydular. Bu nefret isyana dönüştüğü zamanlar ve bölgeler oldu. Bir kısım insan Celâlilere katıldı. İsyana katılmayan köylüler, çareyi daha güvenli bölgelere hatta dağ başlarına göç etmekte buldular. Nüfus değişimine neden olan bu göç akını tarihe *Büyük Kaçgun* olarak geçmiştir. Yaşanan felaketlere tanık olanlardan birisi dönem yazarlarından Mehmed Nazmi Efendi'dir. Nazmi Efendi, yaşanan açlık felaketinden detaylı olarak bahsetmiştir. Bu felaketi Celâli felaketiyle irtibatlandırmış ve Celâli saldırıları sırasında insanların tarım yapamadıklarını, hayvan yetiştiremediklerini, bu sebeple aç kaldıklarını, açlıklarını gidermek için köpek yediklerini ve hatta insanların birbirlerini katledip cesetlerini yediklerini yazmıştır.⁴⁰ Şeyh Receb Es-Sıvasî, *Necmü'l-hüdâ* isimli eserinde dönemin tanığı olarak insanların ne kadar sor durumda olduklarının örneklerini vermiştir. Es-Sıvasî, 1600-1601 civarında Sivas halkının açlık felaketiyle imtihan olduğunu, insanların ölmek için otun yanı sıra, ağaç kabuklarını ve köklerini yediklerini, hatta hayvan leşleri

⁴⁰ Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Halvetilik Örneği, Hediyyetü'l-İhvan*, (Haz: Osman Türer), İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 414.

yediklerini, kedi ve köpek yiyenlerin görüldüğünü anlatmıştır. Fakat olumsuz şartlar bir türlü düzelmez. Kuraklık ve Celâli felaketi birleşince kıtlık ve pahalılık her geçen gün daha da artar. Es-Sıvasî, yaşanan felaket sebebiyle yiyecek kedi ve köpek bile kalmadığını, hatta çocukları boğazlayıp yiyenlere rast gelindiğini anlatmıştır. Bu son anlatımlarda ne oranda abartı var onu bilemiyoruz. Ancak bu anlatım özü itibarıyla doğru değilse bile, yaşanan felaketi resmetmesi açısından manidardır. Şu olay ise durumun vahametini tüm çıplaklığıyla gözler önüne serer mahiyettedir: Felaket günleri sırasında bir kişinin evinde pişirilmiş halde çocuk eti bulunur. Adam yakalanarak cinayet suçundan cezalandırılır. Fakat daha kötüsü, pişmiş eti katili ihbar eden insanların yemiş olmasıdır; et atılmaz, insanlar tarafından adeta kapışılır.⁴¹

Tahrir Defterleri'ne göre 1560'lar ve 1640'lar arasında Amasya, Samsun ve Bozok'taki vergi ödeyen nüfus %80 oranında azalmıştır. İngiliz elçisi Sir Thomas Roe'nun ifadesine göre⁴², 1622'de Anadolu nüfusunda beklenmeyen bir azalma gözlenir ve Osmanlı köylerinin sayısı 553.000'den 75.000'e düşer. 1596 senesinin sonlarına doğru kuraklık sona ermeye başlasa da olaylar önü alınamayacak bir hale gelmiştir. Anadolu Celâlilerle dolup taşmakta, Celâliler küçük bölgeler halinde kendi egemenliklerini tesis etmektedirler. Devlet otoritesi Anadolu'da can çekişmektedir. 1599 senesinde Celâlilerin liderlerinden Karayazıcı ve Hüseyin Paşa'nın birleşmiş kuvvetleri Maraş'ta üzerlerine gönderilen Osmanlı birliğini dağıtır. Devlet, Karayazıcı'yı isyandan uzaklaştırmak amacıyla Çorum'a komutan olarak atamak zorunda kalır. Ama bir sene sonra Karayazıcı yine devlet otoritesine itaat etmemeye başlar. Karayazıcı'nın Deli Hasan olarak bilinen kardeşi devletin askeri birliklerini birkaç defa yenilgiye uğratar. Devlet, Deli Hasan'a Bosna Beylerbeyliği makamı vermek zorunda kalır. Ama bu da olayları kontrol etmek için yeterli olmaz. Celâli liderleri her tarafa yayılmış durumdadır. Devlet yine de Karayazıcı'nın eski yardımcılarında birine Bağdat Beylerbeyliği ve diğer bazı adamlarına ise sancakbeylikleri vermek zorunda kalır. 1607 senesinde Kalenderoğlu Mehmed'in komutanlığındaki Celâliler, Ankara ve Bursa'yı kuşatmaya çalışırlar. Bu yıllarda Osmanlı devleti bir yandan Habsburglarla mücadele ederken, diğer yandan da Anadolu'da asayişin tekrara sağlamaya çalışır. Fakat bir türlü amacına ulaşamaz. Ancak 1606 senesinde Habsburglarla sulh imzaladıktan sonra

⁴¹ Şeyh Receb Es-Sıvasî, *Hidâyet Yıldızı, Sems-ed-dîn-i Sıvasî Hazretlerinin Menkıbeleri*, (Yay. Haz. M. Fatih Güneren), İstanbul 2000, s. 85.

⁴² Griswold, W.J., 'Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia', *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze*, (Ed. Lowry HW & D. Quataert), The ISIS Press.Griswold, İstanbul, 1993, ss. 37-58.

güçlü bir şekilde Celâlilerin üzerine gitme imkânı elde edebilir. Haziran 1608 tarihinde Halep'ten Muş'a doğru yola çıkan Kuyucu Murad Paşa, Celâli eşkıyasıyla sert bir mücadeleye girer. Ne var ki Osmanlı birliklerini Celâli eşkıyasından daha çok, olumsuz hava koşulları zorlar. 1607-8 kışı beklenmedik derecede sert geçer. Anadolu'ya göre daha ılıman olması beklenen Suriye bölgesinde bile kış çok sert geçmiştir. Öyle ki insanlar iâşe kıtlığı sebebiyle leş yemek zorunda kalırlar. Fakat tüm bunlara rağmen 1608 senesinde Kuyucu Murad Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri, Celâli eşkıyasını perişan eder; Kalenderoğlu'nun adamlarını kesin yenilgiye uğratar. Bu olaydan sonra Celâlilerin önemli bir kısmı Safevîler'e sığınmak zorunda kalır. 1610 senesinde Kalenderoğlu'nun sürgünde ölmesiyle de Celâlilerin yol açtığı asayiş problemi büyük oranda sona erer.

Anadolu, Celâlilerin dağıtılmasıyla biraz olsun rahatlar; asayiş problemi büyük oranda biter. Fakat İstanbul bunun keyfini süremez. Çünkü aynı sene İstanbul ve civarında, tarihte benzeri görülmedik bir çekirge istilası gerçekleşir. Payitahtın tüm sokak ve mahalleri çekirgelerden geçilmez hale gelir. Evler ve dükkânlar çekirgeler tarafından istila edilir. İnsanlar ne yapacaklarını bilemez hale gelirler. İstanbul çevresindeki bütün tarım alanlarını istila eden çekirgeler yiyecek namına bir şey bırakmazlar. İstanbul halkı ciddi düzeyde iâşe problemi yaşar.

1611 yılı özellikle İstanbul için felaket dalgalarından birisinin daha olanca şiddetiyle yaşandığı bir yıl olur. Bahar ve yaz mevsiminde görülen aşırı kuraklık sebebiyle tüm İstanbullu oldukça ağır şekliyle susuzluk problemi yaşar. Birçok dere kurur, tüm çeşmeler susuz kalır. Halk perişan hallerini Sultan'a arz eder ve yardım isterler. Sultan, büyük paralar harcayarak Karabâli denilen bir bahçedeki su kaynağından getirttiği su ile problemin şiddetini birazcık olsun azaltmaya çalışır.

1613-4 kışında Edirne'de gerçekleşen aşırı yağışlar sonunda sel felaketi yaşanır. Sel öylesine şiddetlidir ki tarla ve bahçelerin tarıma elverişli toprağını sıyırıp götürür. Edirne uzun süre balçık içinde kalır. O yıl başta Edirne olmak üzere bölgede ciddi iâşe kıtlığı yaşanır.

1629 yılında Güneydoğu Anadolu bölgesinde çok yağış olur. Dicle ve Fırat nehirleri taşar. Bu iki nehrin kıyısındaki tarım yapılan tüm araziler günlerce suların altında kalır. Sular çekildiğinde tüm araziler balçık çamuru içindedir. İnsanlar tarla ve bahçelerini tanıyamazlar. Tarla ve bahçelerde sınır diye bir şey kalmaz. Üstelik balçık o sene tarım yapılmasını imkânsız kıldığı için tarım ürünü elde edilemez. Aç kalan insanlar hiç değilse bir sonraki yıl tarım yapabilmek için aylarca tarla ve bahçelerindeki balçıkları temizlemekle uğraşırlar.

Olumsuz iklim koşullarının büyük dalgası 1550-1600 yılları arasında hüküm sürse de iklim 1600'den sonraki yıllarda da uzun bir süre alışıldık dengesine kavuşmamıştır. Arada bir normal iklim koşullarına karşılık, olumsuz iklim koşulları yaşanmaya devam etmiştir. Örneğin 1621 yılında İstanbul boğazı donmuş, karşıdan karşıya yürüyerek geçilmiştir. Bununla ilgili olarak, yaşanan bu durumun şahitlerinden tarihçi İbrahim Peçevi'nin anlattıkları önemlidir. Peçevi söz konusu durumla ilgili olarak şu şiiri nakletmiştir⁴³:

*İstanbul Üsküdar arası dondu, kış katı oldu.
Geçerler her canibe âdem yürür havf etmeyi buzda.
Denizle yer bir oldu, var ona ibret gözüyle bak
Silip gaflet gubarın, ger kim var ise gözde.
Yürü suru güdâz ile, tazarru eyle mevlaya
Umarız kim bürudet def olup, te'sir ede sözde.
Dedim ey Haşimi tarihin, anın lafz u ma'nide
Yol oldu Üsküdar'a Akdeniz dondu bin otuzda.*

Peçevî aynı olayla ilgili olarak şair Neşatî'den ise şu şiiri aktarır⁴⁴:

*Emr-i Hak ile İstanbul'da olan kış bu sene,
Belki dünya duralı olmadı bir böyle şita,
Üsküdar ile İstanbul dondu, derya kurudu,
Her gören kimse sanurdu deniz olmuş sahra,
Bunu kim gördü ki deryada buzun üstünde
Kara yer gibi gider niceleri bî-pervâ.*

Peçevi'nin şiirine konu edindiği soğuklarla ilgili olarak tarihçi Hasanbeyzâde'nin şahitliği de önemlidir. Hasanbeyzâde'nin anlattığına göre insanlar Üsküdar'dan Galata'ya buz üzerinde yürüyerek geçerler. Hasanbeyzâde bu konuda şöyle der: “*Hicret Nebeviyye-i Mustafaviyye'nün bin otuz senesinde bir veçhile, şiddet-i şita oldu ki, Halic-i Konstantiniyye, münce mid olup, sefinesüz buz üzerinden Üsküdar'a ve Galata'ya nice âdem piyade geçmiştir*”.⁴⁵ Soğuk sadece İstanbul'da egemen değildir. Kocaeli Körfezi de tamamen donmuştur. İstanbul'a yiyecek sevkiyatı yapılamaz. Açlık baş gösterir. Mevcut iâşe ürünlerinin fiyatları anormal düzeyde

⁴³ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, (Haz. B. Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, C. II, S. 375.

⁴⁴ Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. II, s. 375.

⁴⁵ Hasan Beyzade Ahmet Paşa, *Hasan Bey-zade Tarihi (1595-1635)*, (haz. Ş. N. Aykut), TTK, Ankara, 2004, C. 3, s. 928.

yükselir. Çok zengin olanlar hariç, insanlar yiyecek satın alamaz hale gelirler. Halk ve askerler arasında huzursuzluk ortaya çıkar. Yönetim isyan ihtimali sebebiyle tedirgin zamanlar yaşar.

1626 senesinde Bağdat'ı fethetmek için sefer ve kuşatma sırasında iâşe kıtlığı yaşanır. Asker aç kalır. Bölge insanı da olumsuz hava koşulları sebebiyle ürün elde edemediği için zor durumdadır. Kuşatma sırasında aç kalan ve yiyeceği olmayan askerlerin bir kısmı ölmek için eşyalarını yerler. Tarihçi Naima, yaşanan iâşe kıtlığını *ıçerde dahi zahire kalmayıp hurma ağaçlarının yapraklarını bile komayıp seren direkleri gibi üryan kalmış idi*⁴⁶ şeklinde anlatmıştır. Kâtip Çelebi ise aynı durumu daha detaylı olarak anlatmıştır. Askerlerin yolculuk sırasında aç kaldıklarını ve su kenarlarındaki otları yiyerek ayakta kalmaya çalıştıklarını, yolculuk uzadıkça açıklarının da arttığını ve hatta 10-15 gün su dışında midesine hiçbir şey girmeyenlere rast geldiğini anlatmıştır.⁴⁷ 1620 senesinde Sultan II. Osman'a sunulan Kitab-ı Müstetâb'da ise yine aynı olay anlatılırken, "*vilayet-i Sivas'ta bundan akdem bir kaht-u galâ olmuş idi reaya kedi ve köpek ekl itdiklerinden mâ'ade dahi âdem etini dahi ekl itdikleri meşhur olmuş idi. Fe-emma şimdi gayet ucuzlukdur, zira âdem ve reaya kalmadı*"⁴⁸ denilmiştir.

1626-1627 yıllarında Erzurum'dan Tokat'a gelen askerler sert soğuklar yüzünden donmuş el ve ayaklarını cerrahlara kestirmek zorunda kalırlar.

1632-1633 yılında Çankırı bölgesine şiddetli dolu yağmıştır. Bölgede yer alan ve Amasya'daki Sultan II. Bayezid Vakfı'na ait olan köylerin mahsulü tamamıyla telef olur. Mültezimler vakfa ödeme yapamazlar. Normalde vakıf çalışanları, medrese öğrencileri, ihtiyaç sahipleri, misafirler vakıf imaretinde pişen yemekleri yemekte idirler. Ancak yaşanan felaket yüzünden bu uygulamada değişiklik yapılır. Yemeğin parası alınmaya başlanır ve sadece misafirlere yemek çıkarılır.

1635 kışında ordu Revan seferine giderken Erzurum'da sert kış bastırır, askerler otuz iki gün boyunca açlık ve kıtlık yüzünden zor durumda kalırlar. Birçok asker açlıktan ve soğuktan ölür.⁴⁹

Olumsuz iklim koşulları sonraki yıllarda da arada bir kendini göstermeye devam der. IV. Murad dönemine ilişkin detaylı anlatımlarıyla tarihi olaylar

⁴⁶ Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, (haz: Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 590.

⁴⁷ Aycibin, Zeynep Kâtip Çelebi *Fezleke Tahsil ve Metin*, Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 766.

⁴⁸ *Kitâb-i Müstetâb*, s. 20, (Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, ss. 1-40).

⁴⁹ Mamedova, Roiala, *Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi*, s. 166-185.

konusunda önemli bir kaynak konumunda olan Abdurrahman Hibri (ö. 1659)'nin anlattıklarına göre 1643-4 kışı özellikle *bilâd-ı selâse* (Edirne-İstanbul-Bursa) çok sert geçmiştir. Başta ceviz ve kayısı ağaçları olmak üzere meyve ağaçlarının önemli bir kısmı donar. Soğuktan donma durumuyla karşılaşan ve yakacağı biten insanlar meyve ağaçlarını keserek yakarlar. Bu olağandışı durumlara tanıklık yapan Abdurrahman Abdi Paşa (ö.1686)'nın anlattığına göre⁵⁰ baharla birlikte eriyen kar ve buzlar su baskınlarına yol açar. Edirne Sarayı bile sular altında kalır. Tarih-i Gilmanî yazarı Mehmed Halife'nin 1658 Edirne'si için ifade ettiği üzere aşırı soğuklar sebebiyle insanlar perişan olurlar; “*köylerden şehire asla ne odun ne zahire gelememi. Bu yüzden büyük bir kıtlık baş gösterdi. Edirneliden nice kimseler evlerini bozup odun yerine askere sattılar*”.⁵¹

Dönemin tanıklarından Evliya Çelebi (1611-1682) önemli bilgiler sunmaktadır. O, seyahati sırasında iklimden kaynaklanan bazı zorluklarla karşılaşır. Bunlardan birisi Erzurum'da gerçekleşir. Çelebi Erzurum'da iken havalar aşırı bir şekilde aniden soğur. Bu yüzden şehirdeki akarsular buz bağlar ve yollar kapanır. Hiç kimse bir ay süreyle şehirden çıkamaz: “*Bir gün Tanrı'nın hikmeti bir dolu yağdı ki, her tanesi yüzer dirhem tartıldı. Pek çok hayvanı telef etti. Bir saatten sonra paşaya bir dolu tanesi getirdiler, tam bir okka geldi. Paşaya o tane gelinceye kadar belki 50 dirhem erimiş idi ve mühr-i Süleyman altıgeni gibi ve kaz yumurtası gibi dolular yağdı*”.⁵² Erzurum bölgesi soğuk ve sel felaketini yoğun bir şekilde yaşar ve felaket bitti derken bu sefer de çekirge istilası ve veba salgını başlar. Çekirge istilası ve veba salgını çok tahrip edici olur. İnsanlar açlıktan ve hastalıktan ölürlür. Geri kalanların bir kısmı bölgeyi terk edip başka bölgelere göç etmek zorunda kalırlar. İlginçtir bir kısım Gayr-i Müslim halk ise Müslüman olur. Bunun sebebi kuvvetle muhtemeldir ki cizye vergisinden kurtularak bir nebze de olsa nefes alma imkânı elde etmekte. Normal şartlarda cizye vergisi yüksek değildi, ancak kıtlık zamanında en düşük orandaki vergi bile çok ağır geliyordu. Ayrıca Müslümanların arasındaki dayanışmadan yararlanma isteğinin de bu insanların Müslüman olma kararlarında etkisi bulunabilir.

Çekirge istilası Osmanlı coğrafyası için sıklıkla yaşanan bir felaketti ve devlet bu konuda sürekli tedbir almak zorunda kalıyordu. Çekirgelerin toplanarak çukurlara gömmek veya yumurtalarını imha etmek en çok

⁵⁰ Abdurrahman Abdi Paşa *Vekâyi'-Nâmesi* [Osmanlı Tarihi (1648-1682)], (Haz. Fahri Ç: Derin), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008, s. 115.

⁵¹ Mehmed Halife, Tarih-i Gilmanî, s. 111.

⁵² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Kültür Yayınları, C. I, İstanbul, 2010, s. 65.

başvurulan yöntemi oluşturuyordu. Yine çekirge tohumlarının yakılarak veya toprağın sürülmesi ile telef edilmesi, Suriye'den Kıbrıs'a getirilen kuşlar örneğinde olduğu gibi başka bölgelerden bu haşeratyiyen sığırcık, karga, leylek, kırlangıç benzeri kuşların nakledilmesi gibi önlemler ile mücadeleye çalışılmıştır.⁵³ 1570 yılında Doğu Marmara bölgesindeki çekirge istilasına karşı çekirge yumurtalarının imhasına yönelik resmi yazışmalar yapılmıştır. Halk çekirge istilasından o kadar mustarip olmuştur ki, ilginç çözüm yöntemleri de denenmiştir. *Çekirge suyu* (veya *sığırcık suyu*) bunlardan birisidir. Manevi bir yönü olduğu düşünülen çekirge suyu'nun çekirgelerin imhasında işe yaradığına, ilaç gibi çekirgeleri yok ettiğine inanılmıştır. Bu sebeple *çekirge suyu* niteliğindeki sulara özel bir önem verilmiştir. Hatta kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla çekirge suyu denen su resmi yazışmaların konusu bile olabilmıştır. Örneğin 1586 yılına ait bir belgede⁵⁴ Üsküdar bölgesindeki çekirge istilasına karşılık Çorum kadılığından bölgeden elde edilen çekirge suyundan bir miktar gönderilmesi talep edilmiştir. Ayrıca, çekirge istilasını o kadar şiddetli zararlara yol açmış, çekirge istilasından kurtulmak için yürütülen çabalar öylesine meşakkatli gerçekleşmiş olmalı ki, halk problem karşısında çaresiz ve bıkmış bir halde ne yapacağını bilemez duruma gelir. Hatta öyle ki bazıları bir umut kadiya başvurup, kadıdan yardım isterler. Bu açıdan 17. yüzyılın sonlarında yaşanmış bir olay halkın içine düştüğü çaresizliğe ilginç bir örnektir. Halk arasında çekirge ile mücadeleden dolayı yaşanan bıkkınlık o derece artmış olmalı ki, kadı tarafından çekirgelere hitaben bir mürâsele yazılmıştır. Çekirgelere hitaben yazılan bu belgede, halkın kendilerinden şikâyetçi olması nedeniyle metnin kaleme alındığı ve bundan ders alıp gitmeleri, aksi takdirde her şeyin yaratıcısı Allah'a havale olunacakları ifade edilmiştir.⁵⁵ Yine belgelerden anlaşıldığı üzere Osmanlı ülkesindeki veya İran bölgesindeki Müslim veya Gayr-i Müslim insanlar çekirge felaketi karşısından benzer tutum içerisindedirler. Halep'te yaşanan çekirge afeti sırasında Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler inanışlarını birleştirerek aynı seremonide ikonları, kutsal suları vs. kullanarak çekirge ile mücadele etmeye çalışırlar.⁵⁶ Çekirge istilasını karşısından umutları büyük oranda tükenmiş bir halde problemden kurtuluş yolu ararlar. Bu da çekirge suyu denen şeyi son

⁵³ Karademir, Zafer, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kutluklar (1560-1660)*, Kitap Yay., İstanbul, 2014, s. 55- 59.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Mühimme Defteri* 60, 246/579, 14 Mayıs 1586.

⁵⁵ Karademir, Zafer, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kutluklar (1560-1660)*, Kitap Yay., İstanbul, 2014, s. 55- 59.

⁵⁶ Jenings, Ronald C., 'The Locust Problem in Cyprus', *Bulletin of The School of Oriental and African Studies* 2, Vol. 51, s. 279-313, 1988, s. 291.

umut haline getirir. Bu konuda 1473 yılında Kıbrıs'ın Hıristiyan Kralının iki Ermeni görevliyi 'çekirge kuşları' ya da 'Muhammed'in kuşları' olarak bilinen kuşları kendine çeken suyu getirmeleri için İran'a göndermesi manidardır.⁵⁷ Getirilen suyun işe yaradığı düşünülmüş olmalı ki, benzer girişim 1507 yılında tekrarlanmıştır. İnanca göre çekirgeleri imha eden sığırcıkları cezbederek kendisine çeken bu su, Tebriz'in güneydoğusunda Çerç şehrinde bulunuyordu.⁵⁸

1550-1710 Yılları Arasında Osmanlı Ülkesinde/Devletinde Yaşanan Krizler⁵⁹

1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1690	1700	1710		
	Osmanlı ekonomisinin giderek ağırlaşacak olan ciddi krizlerinin başladığı dönem.																	
	Avrupa'da ve Osmanlı dünyasında 1560'lardan başlayarak 17. yüzyılın sonlarına kadar devam eden finansal çalkantı dönemi																	
	1500'den başlayan büyük enflasyon dönemi																	
	Osmanlı devletinde bir nüfus kriz dönemi (İlk dönemde artış, ikincisinde azalma)																	
	Akdeniz havzasında 1870'e kadar devam edecek genel kıtlıklar dönemi																	
	1565-1685 arası fiyat artışları ve sikke tashihleri dönemi																	
					Gaileler dönemi													
					Tarımda maişet krizi													
					1592-1688 Osmanlı bütçesinde açıklar dönemi													

⁵⁷ Demir, Alpaslan, 'Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu', *Erdem Dergisi*, S. 67, 2014, s. 35.

⁵⁸ Jenings, 'The Locust Problem in Cyprus', s. 282-283.

⁵⁹ Tablo, bazı düzeltmelerle Zafer Karademir'in *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani* isimli çalışmasından (sf. 39) alınmıştır. Karademir bu tabloyu diğer çok sayıda araştırmacının bulgularını referans alarak hazırlamıştır. Karademir'in bu tablo ile ilgili referansları için Kandemir, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani*, sf. 40'a bakınız.

yükselmesinin özellikle Osmanlı coğrafyasındaki olumsuz etkileri felaket düzeyinde yıkıcı olmuştur. Üstelik felaket, Osmanlı coğrafyası için sadece sıcaklık/kuraklık ve bunun beklendik sonucu olan kıtlık şeklinde de gerçekleşmemiştir. Aynı yıllarda patlak veren çekirge ve veba salgını felaketin boyutunu daha da büyütüştür. Osmanlı coğrafyasında bunlar gerçekleşirken, ortalamanın çok üstünde gerçekleşen ısı yükselmesi Batı Avrupa'daki insanları memnun edecek sonuçlara yol açmıştır. İngiltere, İrlanda gibi Batı Avrupa bölgesinde yer alan alanlarda yaşayanlar meydana gelen aşırı sıcaklardan gayet memnundurlar. Çünkü en önemli gelir kaynakları ve besinleri olan üzümçülük için ideal iklim şartları oluşur. Fakat aynı şeyi Akdeniz havzası ve adalardaki insanlar için söylemek mümkün değildir. Buralarda sıcaklık, kuraklık, kıtlık, çekirge istilâsı ve veba salgını peş peşe gerçekleşir ve insanlar için hayatta kalmak neredeyse imkânsız hale gelir. Örneğin yaşanan kuraklık ve onun ürünü olan kıtlıktan Kıbrıs adasındaki insanların önemli bir kısmı adayı terk etmek zorunda kalmıştır. Anadolu'da ise tam bir felaket yaşanmıştır. Akdeniz havzasında, Kuzey Afrika kıyılarından başlayıp Anadolu'nun iç bölgeleri ve güney kesimine kadar etkisini sürdüren kuraklık ve aşırı sıcaklar, özellikle Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye'nin kuzey bölgelerinde çok büyük tahribatlara yol açmıştır.⁶¹

1757 yılında Anadolu'nun doğu kesimlerinde ve Suriye bölgesinde etkisini birden ve çok şiddetli şekilde göstermeye başlayan kuraklık, çok kısa sürede hem hayvanlar hem de insanlar için kıtlığa dönüşmüştür. Aydın'ın çalışmasını referans alarak özetlemek gerekirse⁶², ani iklim değişikliği, daha çok hayvancılıkla geçinen önemli sayıdaki konar-göçer aşiretlerin otlaklarının yanında, köylünün hasadını da olumsuz etkilemiştir. Bunun sonucu olarak arpa ve buğday aşırı pahalalanmıştır. Büyük ölçüde kırsalda yaşayan Osmanlı nüfusu, felâketi tüm acı boyutları ile yaşamıştır. O yıllara tanık olan dönemin tarihçilerinden Şemânîzâde'nin tabiri ile “*Diyarbakir'deki kaht-ı müfrit (aşırı kuraklık) ziyâde olmağla cû'dan (açlık) katî çok nâs telef olur*”.⁶³ Kıtlığın şiddetinden ve açlıktan binlerce insan ölür. Yine aynı yıllara tanık olan Halep'teki Fransız Konsolosunun raporundaki şu

⁶¹ Aydın, Mesut, ‘Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir ve çevresinde meydana gelen büyük kıtlık ve alınan tedbirler’, *OTAM*, 19, 2007, ss. 123-138.

⁶² Aydın, Mesut, ‘Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir ve çevresinde meydana gelen büyük kıtlık ve alınan tedbirler’, *OTAM*, 19, 2007, ss. 123-138.

⁶³ Şemânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi, *Mür'î't-Tevârih*, II-A, (Yayına hazırlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul 1978, s. 24-25.

ifadeler yaşanan felaketin boyutuna işaret eder niteliktedir: “*Musul, Diyarbekir ve Urfa’da kıtlık var. Bu şehirlerde yaşayanların çoğunluğu şehirlerini terk ettiler ve sağa sola dağıldılar. Büyük bir bölümü bir ay kadar önce buradan (Halep) geçti. Anne ve babalar neredeyse bütün çocuklarını, özellikle kızları, iki, bir veya yarım kuruştan daha düşük bir fiyata sattılar. Bugüne kadar asla böyle bir perişanlık görülmedi*”.⁶⁴ Dönemin olaylarını günlük şeklinde kaleme alan Şamlı El-Bedîrî el-Hallak, 1757 yılında bölgede aşırı sıcaklar görüldüğünü kaydederek, özellikle küçükbaş hayvanların büyük ölçüde telef olduğunu ve çocukların hastalandığını belirtirken, Kasım ayında ise meyve bahçelerinin çoğunu mahveden şiddetli soğuklar yaşandığını ifade etmiştir. El-Bedîrî, 1758’de ise kuraklık ve yiyecek fiyatlarındaki artıştan şikâyet etmiştir. 1759 yılı Kasım’ında ise şiddetli deprem ve vebanın bütün bölgede ve şehirde ölümlere sebep olduğunu kaydetmiştir.⁶⁵

Sonuç

Toplumların yaşadıkları bölgenin ve sürdürdükleri ekonomik hayatın şekillenmesinde parçası oldukları coğrafyanın etkisi büyüktür. Coğrafyaya ve coğrafyaya bağlı şekillenen iklim şartları bölgedeki insanları fizyoloji ve psikolojik açıdan etkilemekle kalmayıp, zihniyetlerinin şekillenmesine de önemli katkılar sağlamaktadır. Coğrafya ve dolayısıyla iklimin bu etkisi özellikle 19. yüzyıldan bu yana hakkında bilimsel araştırmaların yapıldığı önemli konu başlıklarından birisini oluşturmaktadır. Hiç kuşkusuz toplumsal durum ve değişimleri tek sebebe indirgemek doğru değildir. Fakat toplumsal olayların, toplumsal değişim süreçlerinin bir ülkenin veya bir bölgenin sahip olduğu ekonomik özelliklerden doğrudan ve oldukça güçlü şekilde etkilendiği de açıkça bilinen hususlardan birisidir. Bunun en açık gözlemlendiği yer ise tarım toplumlarıdır. Tarım toplumlarında ekonomik faaliyetler doğrudan coğrafya/iklim ile ilgilidir. İklim şartlarında gerçekleşen olumlu veya olumsuz değişiklikler doğrudan ekonomiyi etkilemektedir. Bunun en somut örneği Osmanlı toplumu ve devletidir. Bilindiği üzere Osmanlı devletinin önemli ekonomik kaynaklarından birisi reyanın tarımsal üretimiydi. Reyanın üretimde bulunması veya toprağını terk etmesi ise iklim koşullarıyla doğrudan irtibatlıydı. Yıllar süren kuraklıklar, su baskınları, çekirge salgınları Osmanlıdaki tarım üretimini olumsuz etkileyen faktörler arasında öncelikli bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca Osmanlı

⁶⁴ Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s. 11.

⁶⁵ Şeyh Ahmet El-Bedîrî El-Hallak, *Berber Bedîrî’nin Günlüğü (1741-1762)*, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, (çev. Hasan Yüksel), Ankara 1995.

devletinin baskın askeri karakteri, ülkenin siyasi, ekonomik gücü ile doğrudan irtibatlıydı. Askeri zaferler ve coğrafi fetihler Osmanlı devletinin en önemli güç kaynaklarından birisiydi. Devletin coğrafi açıdan doğal sınırlarına erişmiş olması, sefer şartlarında, savaş zamanının özelliklerinde son derece hassas planlamaları gerekli kılmıştır. Ancak bu planlamalar ise iklim şartlarında gerçekleşen beklenmedik değişimlerden doğrudan ve kolaylıkla etkilenebilmiştir. Bu makalede konu bu yönleriyle detaylı bir şekilde incelenmiş ve coğrafyanın/iklim koşullarının Osmanlı sistemini/toplumunu etkileyişinin tarihi belirlenmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA, *Vekâyi'-Nâme* [Osmanlı Tarihi (1648-1682)], (Haz. Fahri Ç: Derin), Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008.
- AHMED VÂSİF EFENDİ, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâ'iku'l-ahbâr*, (Yayına hazırlayan Hüseyin Sankaya), Çamlıca Basım-Yayın, İstanbul, 2017.
- AKDAĞ, Mustafa, 'Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603 —1606', *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: II, S: 2-3, 1964. 1-50, 1964.
- ASAFİ DAL MEHMED ÇELEBİ, *Şecaatname*, (Haz. H. Mustafa Eravcı), MVT Yayınları, İstanbul, 2009.
- AYCİBİN, Zeynep *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, Mimar Sinan Üniversitesi, Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- AYDINER, Mesut, 'Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir ve çevresinde meydana gelen büyük kıtlık ve alınan tedbirler', *OTAM*, 19, 2007, ss. 123-138.
- BELGE, Rauf, *Bir Beşerî Coğrafyacı Olarak İbn Haldun*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2016.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren yayınları, İstanbul, 1999.
- BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, 1993.
- BURKE, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (Çev. Mehmet Küçük), Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2002.
- ÇAKIR, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.
- DE BUSBECQ, O. G., *Türk Mektupları*, (Çev. Derin Türkömer), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2011.
- DE BUSBECQ, Ogier Ghiselin, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), Tercüman Yayınları, Tarih yok, İstanbul.
- DEMİR, Alpaslan, 'Osmanlı Devleti'nde Haşerelere Karşı Bir Önlem: Çekirge Suyu', *Erdem Dergisi*, S. 67, 2014.
- DEMİRTAŞ, Mehmet, 'XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul'un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller', *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü dergisi*, C. IV., S.2, 2004., s. 37-50.

Vatandaş, C. Vatandaş, S. (2022). Osmanlı Sistemindeki Çözülmenin Bir Faktörü Olarak Coğrafya ve İklim. ABAD, 5(9), 3-50.

- DERNSCHWAM, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Yaşar Önen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- DÜNDAR, Hasan, *Rahîmîzâde İbrahim (Harimî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritisasyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon, 2006.
- EAST, Gordon, *The Geography Behind History*, London: Thomas Nelson and Sons LTD, 1938.
- ERLAT, Ecmel, KAYAN, İlhan, 'Son 1000 Yılın İklim Koşulları', *Bilim ve Teknik Dergisi-TÜBİTAK*, c. 41, sy. 493, Aralık- 2008, s. 28-41.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Kültür Yay., İstanbul, 2010.
- FAIRGRIEVE, Jame, *Geography and World Power*, London: University of London Press, 1927.
- FARAQHI, Suraiye, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, TVYY, İstanbul, 2001.
- GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, *Künhü'l-Ahbâr*, TTK Yayınları, Ankara, 2009.
- GENÇ, Mehmet, 'Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri', İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi, İstanbul 1980.
- GENÇ, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.
- GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, (Çev. Turkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.
- GÖYÜNÇ, Nejat, 'Diyarbakır', *TDVİA*, 1994, IX, s. 468-469.
- GRISWOLD, W.J., 'Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia', *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze*, (Ed. Lowry Heath W. & Donald Quataert), The ISIS Press.Griswold, İstanbul, 1993.
- GRISWOLD, William J., *Anadolu'da Büyük İsyân:1591-1611*, (Çev. Ülkü Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.
- GRISWOLD, William J., 'Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia', *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze*, (Ed. Lowry HW & D. Quataert), The ISIS Press.Griswold, İstanbul, 1993, ss. 37-58.
- GÜNGÖR, Çağatay Emin; M. Namık Çağatay, 'Karadeniz'de Son 3000 Yılda Ani Çevresel Değişimler', *İTÜDERGİSİ*, Cilt 5, Sayı 4, 2006.
- HASAN BEY-ZÂDE AHMED PAŞA, *Hasan Bey-zâde Tarihi Metin ve İndeks*, (Haz. Şevki Nezih Aykut), TTK Yayınları, Ankara, 2004.
- HUNTINGTON, Ellsworth, *Civilization and Climate*, Yale University Press, New Haven, 1915.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- İBRAHİM PEÇEVİ, *Peçevi Tarihi*, (Çev. Murat Uraz), Son Telegraf Matbaası, İstanbul, 1969.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Halil Berktaş), İstanbul, 2004.

- JENINGS, Ronald C., 'The Locust Problem in Cyprus', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 2, Vol. 51, s. 279-313, 1988.
- KADIOĞLU, Yahya, YILMAZ, Yusuf, 'Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celâli İsyanları Üzerindeki Etkileri', *Studies of the Ottoman Domain*, C.VII., S.12, Şubat 2017, s. 267-288.
- KARADEMİR, Zafer, *İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı, Osmanlı Toplumunda Kıtıklıklar (1560-1660)*, Kitap yay., İstanbul, 2014.
- KILIÇ, Orhan, 'Mühimme Defterlerine Göre 16. yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler', (Ed. Kemal Çiçek), *Pax Ottomana Studies in Memoriam*, Haarlem, Ankara, 2001, s. 793-820.
- KILIÇ, Orhan, 'Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtıklıklar', *Türkler*, C. X, S: 23, Ankara, 2002, s. 718-730.
- KİTÂB-İ MÜSTETÂB*, (Çev. Yücel, Yaşar), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, ss. 1-40).
- KUNIHOLM, Peter Ian, 'A 1503- Year Chronology For The Bronz And Iron Ages: 1990-1991 Progress Report Of The Aegean Dendrochronology Project', *VII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Çanakkale KB Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 27-31 Mayıs 1991, ss. 121-130.
- KUNIHOLM, Peter Ian, 'Aegean Dendrochronology Project: 1993-1994', *XI. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 29 Mayıs- 2 Haziran 1995 Ankara, KB Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, ss. 181-187.
- KURTARAN, Uğur, 'Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik', *Turkish Studies*, Volume 7/4, Fall 2012, p. 2269-2286.
- MAMEDOVA, Roiala, *Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2018.
- MEHMED HALİFE, *Tarih-i Gilmâni*, (Haz. Ömer Karayumak), Tercüman Gazetesi yayını, İstanbul, Tarih yok.
- MEHMED NAZMÎ EFENDİ, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Halvetilik Örneği, Hediye-i İhvan*, (Haz: Osman Türer), İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- MUHYÎ-İ GÜLŞENİ, *Menâkib-i İbrahim-i Gülşeni ve Şemleli-zâde Ahmed Efendi Şive-i Tarikat-i Gülşeniye*, (Haz. Tahsin Yazıcı), TTK Yayınları, Ankara, 1982
- NAİMA MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Naima*, 1-4, (Haz: Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- ORBAY, Kayhan, 'Osmanlı Topraklarında 'Küçük Buzul Çağı'nın Etkileri Hakkında Bazı Notlar', *Kebikeç*, sy. 23, Ankara, 2007, s. 85-93.
- ORHONLU, Cengiz; Turgut Işıksal, 'Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat', *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 13, S.17-18, İstanbul, 1963.
- OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DOĞAL AFETLER*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), (Çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001.
- ÖZDEMİR, M. Ali, 'İklim Değişmeleri ve Uygurlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler', *Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VI., S. 2, Aralık 2004.

Vatandaş, C. Vatandaş, S. (2022). Osmanlı Sistemindeki Çözülmenin Bir Faktörü Olarak Coğrafya ve İklim. ABAD, 5(9), 3-50.

- ÖZER, Hülya, 23 Numaralı ve 1573-1574 Tarihli Mühimme Defteri, Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2018.
- ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Keefe 1475-1600*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2004.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev. Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s. 11.
- PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Peçevi Tarihi*, (Haz. B. Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- PHILIPPE DU FRESNE-CANAYE, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- SELANİKİ Mustafa Efendi, *Tarihi-Selaniki*, (Haz. Mehmet İpşirli), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1989.
- SINGER, Amy, *Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler*, (Çev. Sema Bulutsuz), TVYY yayınları, İstanbul, 1996.
- FARAQHI, Suraiye, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, TVYY, İstanbul, 2001, s. 86.
- ŞEMDÂNİZÂDE FINDIKLILI SÜLEYMAN EFENDİ, *Târihi, Mür'i't-Tevârih*, II-A, (Yayına hazırlayan: M. Münir Aktepe), İstanbul, 1978.
- ŞEYH AHMET EL-BEDİRÎ EL-HALLAK, *Berber Bedîrî'nin Günlüğü (1741-1762)*, *Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, (Çeviren: Hasan Yüksel), Ankara, 1995.
- ŞEYH RECEB ES-SIVASÎ, *Hidâyet Yıldızı, Sems-ed-dîn-i Sivâsî Hazretlerinin Menkıbeleri*, (Yay. Haz. M. Fatih Güneren), İstanbul 2000.
- TABAK, Faruk, *Solan Akdeniz: 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), YKY, İstanbul, 2010.
- TABAKOĞLU, Ahmet, 'XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı Bütçeleri', Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, İstanbul, 1985.
- ÜLGENER, F. Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Mayaş Yayınları, Ankara, 1984.
- ÜLGENER, F. Sabri, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, 1991.
- ÜLGENER, F. Sabri, *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- VEINSTEIN, Gilles, 'Karadenizin Kuzeyindeki 1560 Kuraklığı', *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, (Ed. Elizabeth Zachariadou), (Çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2001, s. 297-306.
- VI AN LU, "XIV. ve XVII. Yüzyıllarda İklimsel ve Doğal Şartların Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 2018.
- VURAL, Güneyi, *Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle; Küçük Buzul Çağı (1300-1850)*, Yüksek Lisan Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- WHITE, Sam, *Osmanlıda İsyân İklimi (Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları)*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

Vatandaş, C. Vatandaş, S. (2022). Osmanlı Sistemindeki Çözülmenin Bir Faktörü Olarak Coğrafya ve İklim. ABAD, 5(9), 3-50.

WHITICBECK, R.H., 'The Influence of Geographical Environment Upon Religious Beliefs', *Geographical Review*, Cilt: 5, Sayı: 4, 1918, ss. 316 – 324.

YILMAZ, Yusuf; Yahya Kadioğlu, 'Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celâli İsyanları Üzerindeki Etkileri', *Studies of the Ottoman Domain*, C.VII., S.12, Şubat 2017.

ZINKEISEN, Hohann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.